

Wat maakt het landelijk gebied leefbaar?

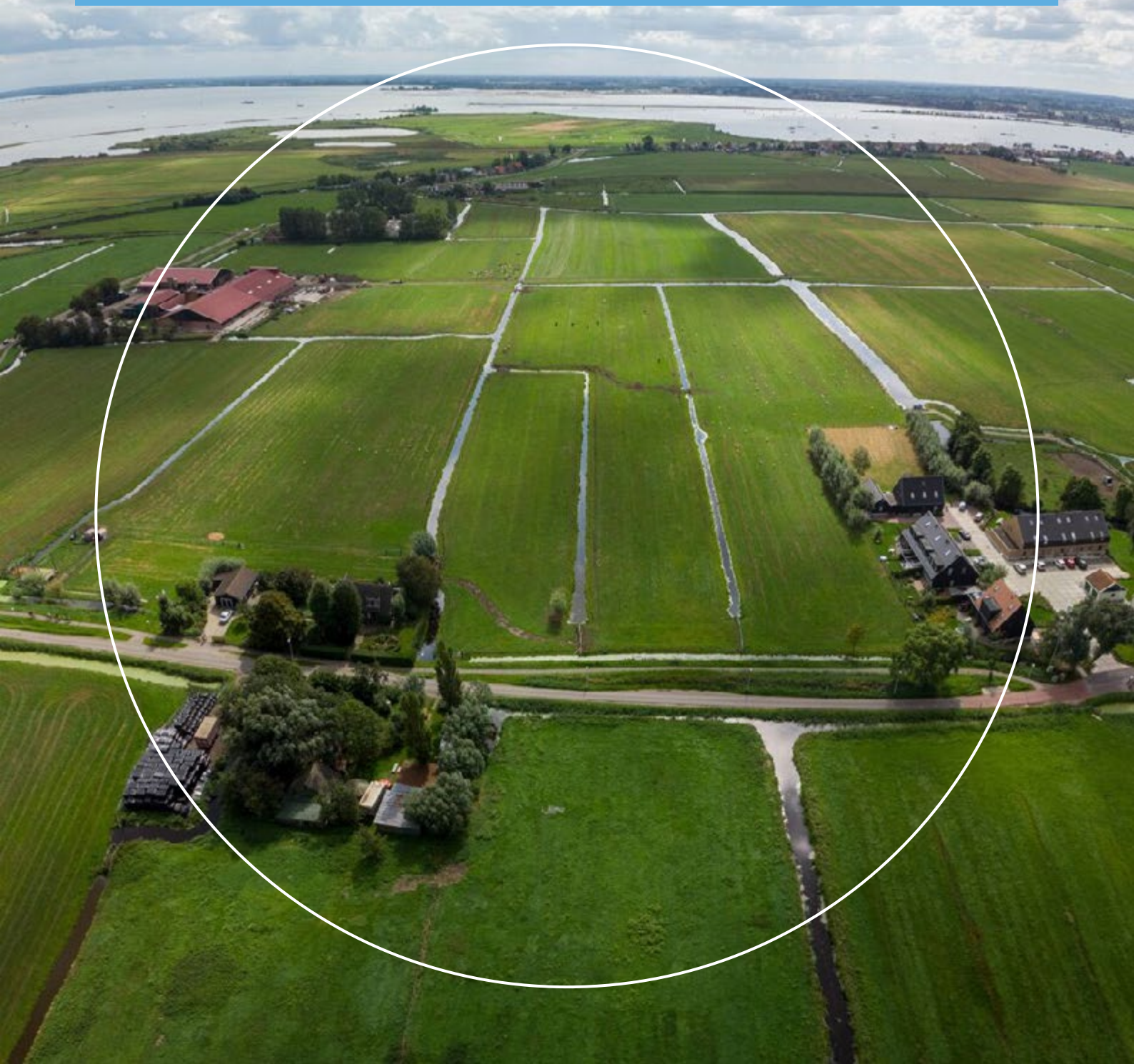
Discoursen vanuit wetenschap en beleidsadviezen

Z.C.S. van Eldik, S. Greil, J. Beirnaert en E. van Remortel

| WOT-Rapport 170

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Wat maakt het landelijk gebied leefbaar?

Dit WOT-rapport is gemaakt conform het Kwaliteitsmanagementsysteem (KMS) van de unit Wettelijke Onderzoekstaken (WOT) Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen University & Research.

WOT Natuur & Milieu voert wettelijke onderzoekstaken uit op het beleidsterrein natuur en milieu. Deze taken worden uitgevoerd om een wettelijke verantwoordelijkheid van de minister van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (LVVN) te ondersteunen. WOT Natuur & Milieu zorgt voor rapportages en data voor (inter)nationale verplichtingen op het gebied van agromilieu, biodiversiteit en bodeminformatie, en werkt mee aan producten van het Planbureau voor de Leefomgeving zoals de Balans van de Leefomgeving.

Disclaimer WOT-publicaties

WOT-rapport 170 is het resultaat van onderzoek gesubsidieerd door het ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (LVVN), in het kader van het Kennisbasis-onderzoekthema 'Natuurinclusieve transities' (KB-36).

Wat maakt het landelijk gebied leefbaar?

Discoursen vanuit de wetenschap en beleidsadviezen

Zoë van Eldik¹, Sonja Greil², Jessie Beirnaert¹ en Eline van Remortel¹

1 Wageningen Environmental Research

2 Wageningen Social & Economic Research

BAPS-Projectnummer WOT-04-010-045.01

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, december 2025

WOT-rapport 170

ISSN 1871-028X

DOI 10.18174/704859

Referaat

van Eldik, Z.C.S., S. Greil, J. Beirnaert, E. van Remortel, (2025). *Wat maakt het landelijk gebied leefbaar? Discoursen vanuit de wetenschap en beleidsadviezen*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOT-rapport 170.

Leefbaarheid in het landelijk gebied kan op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Op basis van internationale wetenschappelijke literatuur over *livability* is onderscheid gemaakt tussen vier discoursen: leefbaarheid in de fysieke omgeving, leefbaarheid in systemen en structuren, leefbaarheid gebaseerd op waarden en tijd- en actorgebonden leefbaarheid. Aan de hand van een analyse van Nederlandse beleidsadviserende documenten over leefbaarheid is uiteengezet welke begrippen en indicatoren worden gebruikt om uitdrukking te geven aan leefbaarheid binnen deze vier discoursen. Verder is onderzocht in hoeverre er verbanden worden gelegd tussen leefbaarheid, landbouw en natuur. De discussie van dit rapport gaat dieper in op de samenhang tussen de discoursen en de daarbij vastgestelde thema's, begrippen en indicatoren. Geadviseerd wordt om leefbaarheid in samenhang met verschillende discoursen participatief nader te verkennen.

Trefwoorden: leefbaarheid, landelijk gebied, landbouw en natuur

Abstract

What makes rural areas livable? Discourses in the academic literature and policy advisory documents.

Livability in rural areas can be interpreted in various ways. Based on the international academic literature on livability, a distinction was made between four discourses: livability in the physical environment, livability in systems and structures, value-based livability and time- and actor-based livability. From an analysis of Dutch policy advisory documents on livability, we identified the concepts and indicators used to express livability within the four discourses and examined whether connections are made between livability, agriculture and nature. The discussion explores in more detail the coherence between discourses and the issues, concepts and indicators used. We recommend that livability is investigated further in a participative study based on the coherence between discourses.

Foto omslag: Maarten Zeehandelaar

Dit rapport is gratis te downloaden van <https://doi.org/10.18174/704859> of op www.wur.nl/wotnatuurenmilieu. WOT Natuur & Milieu verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten.

© 2025 **Wageningen Environmental Research**
Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 484921; e-mail: zoe.vaneldik@wur.nl

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (unit binnen de rechtspersoon Stichting Wageningen Research),
Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 54 71, info.wnm@wur.nl, www.wur.nl/wotnatuurenmilieu.

Dit werk is gelicentieerd onder de Creative Commons CC-BY-NC licentie. Zie voor de licentievoorwaarden: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.nl>

De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven en afgeleide werken maken. Materiaal van derden waarvan in het werk gebruik is gemaakt en waarop intellectuele eigendomsrechten berusten, mogen niet zonder voorafgaande toestemming van derden gebruikt worden. De gebruiker dient bij het werk de door de maker of de licentiegever aangegeven naam te vermelden, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat zij daarmee instemmen met het werk van de gebruiker of het gebruik van het werk. De gebruiker mag het werk niet voor commerciële doeleinden gebruiken.

WOT Natuur & Milieu aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

De toekomst van het landelijk gebied in Nederland staat al een tijd in de belangstelling, mede als gevolg van de aanhoudende polarisatie over oplossingsrichtingen voor natuur en landbouw. Veel aandacht gaat uit naar het verminderen van de stikstofdepositie op kwetsbare natuur. Ook andere opgaven moeten in het landelijk gebied worden aangepakt, zoals maatregelen voor klimaatadaptatie en de energietransitie. Parallel daaraan groeit het debat over de mate waarin het landelijk gebied nog leefbaar blijft voor de mensen die er wonen en werken. Het gaat dan bijvoorbeeld over de bereikbaarheid van voorzieningen in het landelijk gebied, de beschikbaarheid van woningen, landschapsverandering door grootschalige landbouw, windmolens, zonneweides en datacenters, het effect van gewasbestrijdingsmiddelen op de omwonenden of het gevoel van verlies van gemeenschapszin. Deze onderwerpen komen allemaal samen in het landelijk gebied en kunnen allemaal geschaard worden onder het concept leefbaarheid, maar ze richten zich wel op verschillende aspecten daarvan. Leefbaarheid is dan ook een begrip met meerdere lagen.

In de studie die voorligt, hebben de auteurs de relevante literatuur en beleidsgericht onderzoek op het gebied van leefbaarheid gestructureerd beschreven. Het rapport geeft een overzicht van de verschillende manieren waarop het concept leefbaarheid in eerder onderzoek is gedefinieerd en benaderd. De auteurs relateren deze verschillende benaderingen vervolgens aan de huidige veranderopgaven voor de natuur en de landbouw in het landelijk gebied. De literatuur is overzichtelijk weergegeven in een conceptueel kader, dat gaandeweg 'de taart' is gaan heten (zie figuur 7). De taart is niet alleen een conceptueel kader, maar biedt ook een praktisch houvast voor onderzoekers en beleidsmakers die zich bezighouden met leefbaarheid in het landelijk gebied. Zo krijgen ze meer grip op de leefbaarheid en meer inzicht in de relatie tussen leefbaarheid en veranderingen in natuur en landbouw. Bovendien biedt iedere taartlaag een andere invalshoek voor vervolgonderzoek, beleid en dialoog met partijen die zich om de leefbaarheid van het landelijk gebied bekommeren.

Het onderzoek dient als bouwsteen voor de Maatschappelijke Verkenning Landelijk Gebied waarin de wensen en randvoorwaarden voor een toekomstbestendig landelijk gebied worden onderzocht. Ik wil de auteurs hartelijk bedanken voor hun waardevolle inzichten, evenals de meelezers vanuit WENR en WOT Natuur & Milieu. Ook dank aan Bettina Bock (WUR) voor de externe review en Hiddo Huitzing (PBL) voor zijn inhoudelijke feedback.

Karlijn Muiderman
Planbureau voor de Leefomgeving

Inhoud

Samenvatting	9
Summary	13
1 Introductie	15
1.1 Doelstelling en relevantie	16
1.2 Leeswijzer	16
2 Methoden	18
3 Wetenschappelijke discourses over leefbaarheid in het landelijk gebied	20
3.1 Leefbaarheid in de fysieke omgeving	20
3.2 Leefbaarheid in systemen en structuren	22
3.3 Leefbaarheid gebaseerd op waarden	23
3.4 Tijd- en actorgebonden leefbaarheid	24
4 Beleidsmatige interpretaties van leefbaarheid in het landelijk gebied	27
4.1 Interpretaties van leefbaarheid in beleidsadviserende documenten	27
4.1.1 Fysieke interpretaties	27
4.1.2 Structurele interpretaties	28
4.1.3 Op waarden gebaseerde interpretaties	29
4.1.4 Stakeholders en actoren die worden genoemd met betrekking tot leefbaarheid	32
5 Leefbaarheid, landbouw en natuur	35
6 Discussie en reflectie	37
6.1 Expliciete samenhang tussen de discourses	37
6.2 Impliciete bevindingen en relaties	38
7 Conclusies en aanbeveling	40
7.1 Conclusies	40
7.2 Aanbeveling voor integraal en participatief onderzoek naar leefbaarheid in het landelijk gebied	41
Literatuur	43
Verantwoording	46
Bijlage 1 Opzet van een participatieve leefbaarheidsverkenning	47
Bijlage 2 Gebruikte AI-prompts	49

Samenvatting

In dit rapport wordt uiteengezet in hoeverre de term *livability*/leefbaarheid voorkomt in recente, wetenschappelijke artikelen en beleidsadviserende documenten die betrekking hebben op het landelijk gebied, en hoe het begrip wordt geïnterpreteerd. Daarnaast is onderzocht hoe leefbaarheid zich in beleidsadviserende documenten verhoudt tot landbouw en natuur. Uit een discoursanalyse van Engelstalige wetenschappelijke artikelen zijn vier verschillende discourses over de term '*livability*' naar voren gekomen: leefbaarheid in de fysieke omgeving, leefbaarheid in systemen en structuren, leefbaarheid gebaseerd op waarden en tijd- en actorgebonden leefbaarheid. Leefbaarheid in de fysieke omgeving gaat over alle fysieke omstandigheden die van invloed zijn op het overleven van een soort en de fysiek aanwezige voorzieningen en infrastructuur die van invloed zijn op de kwaliteit van leven van mensen. Leefbaarheid in systemen en structuren gaat over alle systemen, zoals beleid en wetgeving, en structuren, zoals economie en gezondheidszorg, in onze samenleving, die van invloed zijn op de kwaliteit van leven van mensen. Leefbaarheid gebaseerd op waarden gaat over de vraag waaróm mensen belang hechten aan leefbaarheid. Vaak worden daarvoor begrippen gebruikt die meerdere interpretaties kennen, zogenaamde containerbegrippen. Ten slotte kan leefbaarheid voor bepaalde (groepen) mensen en afhankelijk van het moment van betekenis verschillen. In onderzoeken naar leefbaarheid worden verschillende discourses over leefbaarheid met elkaar gecombineerd, waarbij vaak één of twee discourses de nadruk krijgen.

De vier wetenschappelijke discourses over leefbaarheid komen ook terug in verschillende Nederlandse beleidsadviserende documenten over leefbaarheid. Dit zijn veelal rapporten waarin op basis van wetenschappelijke kennis advies wordt gegeven voor het verbeteren van het beleid dat raakt aan de leefbaarheid in het landelijk gebied. Het discours over leefbaarheid in de fysieke omgeving wordt in de geanalyseerde beleidsadviserende documenten gebruikt in de context van transitieopgaven die betrekking hebben op het ruimtegebruik in een gebied en als voorzieningen dreigen te verdwijnen. Vanuit dit discours wordt de leefbaarheid zichtbaar gemaakt met biofysische indicatoren (bijv. met betrekking tot het klimaat, biodiversiteit en het milieu) en aan de hand van de gebouwde omgeving, uitgedrukt in voorzieningen zoals woningen, supermarkten, ziekenhuizen et cetera. De leefbaarheid in systemen en structuren wordt in de geanalyseerde beleidsdocumenten bepaald met statistische indicatoren die onder andere het opleidingsniveau, de gezondheid, werkgelegenheid en het aantal culturele initiatieven meten in het landelijk gebied. Waar leefbaarheid wordt uitgedrukt in waarden, wordt in de geanalyseerde beleidsadviserende documenten gerefereerd aan zaken en fenomenen die over het algemeen als belangrijk worden beschouwd. Daarbij varieert de betekenis van leefbaarheid vaak of worden veelomvattende termen (containerbegrippen) gebruikt, zoals brede welvaart, vitaliteit en toekomstbestendigheid, sociale cohesie, veiligheid en overlast, vertrouwen en vertegenwoordiging, cultuur, verwantschap, emotionele verbondenheid en esthetiek. De actoren die worden genoemd in relatie tot leefbaarheid in het landelijk gebied kunnen worden opgedeeld in 'insiders' en 'outsiders'. *Insiders*, zoals inwoners, maatschappelijke organisaties en netwerken en lokale ondernemers, zijn actoren die de leefbaarheid in het landelijk gebied direct ervaren. *Outsiders*, zoals kennisinstellingen en overheden, zijn actoren die de leefbaarheid monitoren en/of daar sturing aan geven. Ten slotte zijn vrijwel alle geanalyseerde beleidsadviserende documenten gebaseerd op recente monitoringgegevens die inzicht bieden in de huidige staat van leefbaarheid in het landelijk gebied of een prognose geven van hoe de leefbaarheid in het landelijk gebied zich in de nabije toekomst zou kunnen ontwikkelen.

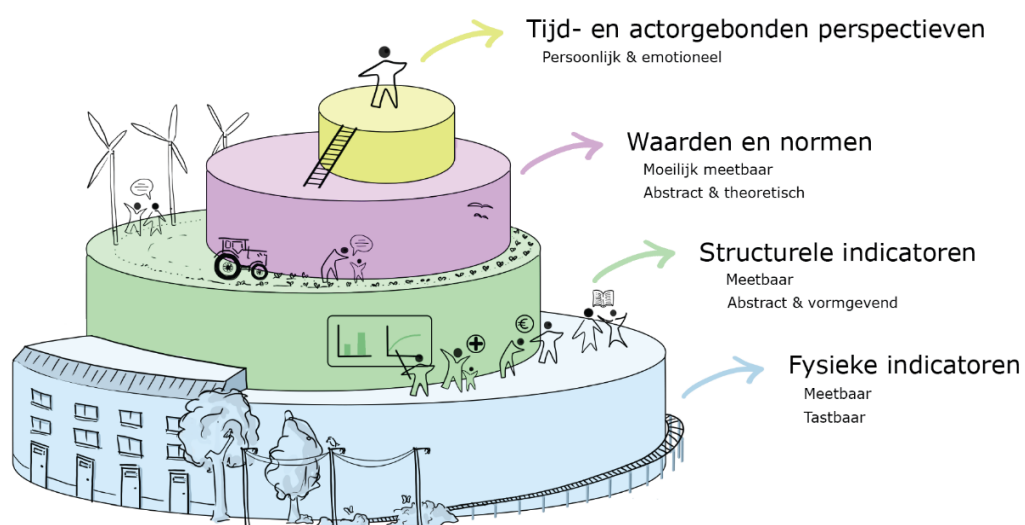
Aspecten van leefbaarheid die raken aan landbouw en natuur worden slechts beperkt genoemd in de geanalyseerde documenten. Alleen fysieke elementen van leefbaarheid worden expliciet in verband gebracht met landbouw en natuur. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de herintroductie van landschapselementen of het plaatsen van windmolens of zonnepanelen. Dergelijke aspecten dragen bij de oplossing van bepaalde transitieopgaven, maar er is veel ruimte voor nodig; ruimte die vaak wordt aangewezen in het landelijk gebied en vooral op landbouwgrond. Boeren worden daarin als belangrijke actor benoemd, omdat zij zowel verantwoordelijk worden gesteld voor de productie van ons voedsel als voor het duurzame beheer van een groot deel van het landelijk gebied. Boeren kunnen veel druk vanuit overheden (systeemdruk) ervaren om bij te dragen aan de aanpak van transitieopgaven, terwijl daar voor hun gevoel niet altijd genoeg waardering

tegenover staat. Ook kunnen boeren de urgentie van die transitieopgaven anders ervaren, afhankelijk van wat zij als 'goed boeren' zien. Als er grote verschillen zijn in de normen die boeren en anderen hanteren, kan de sociale cohesie in (agrarische) gemeenschappen afnemen, wat een negatieve weerslag kan hebben op de (ervaren) leefbaarheid.

Voor de natuur geldt, dat de condities die nodig zijn voor de overleving van soorten nauwkeurig worden gemonitord door onderzoekers, natuur- en landschapsorganisaties. Deze condities zijn vastgelegd in het Kennisdocument Basiskwaliteit Natuur. Niet alleen voor zeldzame, maar ook voor algemene soorten zijn de condities in agrarische gebieden momenteel slecht. Daarover wordt echter niet of nauwelijks gesproken in de geanalyseerde documenten over de leefbaarheid in het landelijk gebied.

De verschillende thema's die naar voren zijn gekomen in de analyse van beleidsadviserende documenten hangen onderling regelmatig met elkaar samen. Er is een duidelijk verband te zien tussen transitie in het landelijk gebied, op waarden gebaseerde afwegingen en de actoren die daar enerzijds de effecten van ondervinden (veelal insiders) en anderzijds de noodzaak van bepalen (veelal outsiders). In verschillende documenten wordt geadviseerd om de transitieopgaven die gevolgen hebben voor het ruimtegebruik in het landelijk gebied zoveel mogelijk in samenhang met elkaar en in samenwerking met lokale actoren aan te pakken. Een andere, opmerkelijk relatie is het verband tussen opleidingsniveau, sociaaleconomische klasse, de aanwezigheid van voorzieningen en vertrouwen en vertegenwoordiging in de overheid. In meerdere van de geanalyseerde beleidsadviserende documenten wordt gesteld dat in gebieden waar relatief meer mensen met een laag opleidingsniveau wonen, waar sprake is van laagbetaalde banen en waar minder voorzieningen zijn, vaak sprake is van een gebrek aan vertrouwen in de instituties en met name in de overheid. Soms is dit te verklaren door een gebrek aan politieke vertegenwoordiging van de sentimenten die spelen onder deze bevolkingsgroep, maar vaker hangt dit gebrek aan vertrouwen samen met een gebrek aan politieke daadkracht. Als gevolg daarvan neemt de maatschappelijke betrokkenheid van deze bevolkingsgroep af. Een verdeelde maatschappelijke betrokkenheid binnen gemeenschappen kan vervolgens de sociale cohesie afbreken, wat gevolgen kan hebben voor de (ervaren) leefbaarheid. Volgens onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), doet dit fenomeen zich niet overal in dezelfde mate voor en beperkt het zich niet tot het landelijk gebied. Andere onderzoeken stellen dat dit onderzoek van het CBS soms een vertekend beeld kan geven, omdat de monitoring van de leefbaarheid te veel vanuit veralgemeniseerde, kwantificeerbare indicatoren plaatsvindt.

De conclusie van deze analyse is dat leefbaarheid op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden, waarbij we (groveweg) vier (hoofd)discoursen onderscheiden. Ieder discours is een interpretatie van hetzelfde begrip en in die zin zijn ze complementair. Tegelijkertijd kan de keuze voor één of twee interpretaties gevolgen hebben voor het beeld dat geschetst wordt van leefbaarheid in het landelijk gebied. Vanuit beleidsperspectief wordt leefbaarheid bijvoorbeeld vaak bepaald op basis van kwantitatieve indicatoren, die een vertekend beeld kunnen geven van de ervaren leefbaarheid. Onze aanbeveling is daarom om vanuit de verschillende discoursen een verdiepende verkenning van leefbaarheid uit te voeren en om dat te doen in samenwerking met inwoners, maatschappelijke organisaties en netwerken en lokale ondernemers in het landelijk gebied (de insiders). We presenteren een denkkader om vanuit de verschillende discoursen het gesprek aan te gaan over de verschillende aspecten van leefbaarheid (figuur S1). Als leidraad voor deze verkenning stellen we een denklijn voor die begint bij een actorperspectief en via de waarden die actoren geven aan leefbaarheid toewerkt naar toepasselijke structurele en fysieke begrippen en indicatoren. Deze denklijn kan tevens worden gevolgd vanuit een meer-dan-menselijk perspectief, zodat leefbaarheid niet alleen voor mensen, maar ook voor de natuur kan worden onderzocht.

Figuur S1 Visuele voorstelling van samengevoegde discoursen.

Summary

This report discusses the use of the term 'livability' (leefbaarheid in Dutch) in recent academic articles and policy advisory documents on rural areas and how this term can be interpreted. It also investigates how livability relates to agriculture and nature in policy advisory documents. From a discourse analysis of English language academic articles, we identified four discourses on the term 'livability': livability in the physical environment, livability in systems and structures, value-based livability, and time- and actor-based livability. Livability in the physical environment concerns all physical conditions that influence the survival of a species and the physically available facilities and infrastructure that influence people's quality of life. Livability in systems and structures concerns all systems in our society, such as policy and legislation, and structures in society, such as the economy and healthcare, that influence quality of life. Value-based livability concerns why people attach importance to livability. The concepts used in these discourses are often broad categories open to multiple interpretations. Finally, livability can vary in meaning and significance over time and between different groups of people. Studies of livability combine different livability discourses, often emphasising one or two discourses.

The four academic livability discourses are also found in various Dutch policy advisory documents on livability (leefbaarheid). Most of these reports make recommendations, based on academic knowledge, on how to improve policies that affect livability in rural areas. In the analysed policy advisory documents, the discourse on livability in the physical environment is used in the context of transition agendas relating to land use in an area and where rural services and facilities are in danger of being lost. In this discourse, livability is described by biophysical indicators (e.g. relating to climate, biodiversity and the environment) and aspects of the built environment expressed in terms of facilities such as homes, supermarkets, hospitals, etc. In the analysed policy documents, livability in systems and structures is determined from statistical indicators of educational level, health, employment, number of cultural initiatives and other aspects in rural areas. Where livability is expressed in values, the analysed policy advisory documents refer to issues and phenomena that are generally considered to be important. In this discourse, what livability is taken to mean varies and it is often expressed in broad categories such as wellbeing, vitality and fitness for the future, social cohesion, safety and nuisance, trust and representation, culture, affinity, emotional connection and aesthetics. The actors mentioned in relation to livability in rural areas can be divided into 'insiders' and 'outsiders'. Insiders, such as residents, civil society organisations, social networks and local entrepreneurs are actors who directly experience livability in rural areas. Outsiders, such as knowledge institutions and government agencies, are actors that monitor and/or manage livability. Finally, almost all the analysed policy advisory documents are based on recent monitoring data that indicate the level of livability in rural areas or provide a prognosis of how the livability of rural areas could change in future.

The analysed documents make little mention of aspects of livability relating to agriculture and nature. Only physical elements of livability are explicitly linked to agriculture and nature, such as the reintroduction of landscape elements and the siting of wind turbines or solar farms. Such aspects are part of certain transition agendas, but they require a lot of land, which is often found in rural areas, usually farmland. Farmers are therefore identified as key actors, because they are responsible not only for producing our food but also for the sustainable management of a large part of the countryside. Farmers can feel under considerable pressure from government (system pressure) to contribute to the realisation of transition agendas, but also feel that they do not always receive sufficient recognition for their efforts. They may also experience the urgency of these transition agendas differently, depending on what they consider to be 'good farming practice'. If there are big differences between the norms and values held by farmers and non-farmers, the social cohesion of rural communities may be eroded, which can have a negative impact on perceived livability.

As far as nature is concerned, the conditions needed for the survival of species are closely monitored by researchers and conservation organisations. These conditions are set out in a government document listing the basic quality standards for nature (Kennisdokument Basiskwaliteit Natuur). Conditions in agricultural

areas are currently poor, not only for rare species, but also for common species. However, the analysed documents say little or nothing about this in relation to livability in rural areas.

The different issues identified in the analysis of the policy advisory documents are frequently interconnected. There is a clear connection between transitions in rural areas, value-based decision-making and the actors who experience the effects of these decisions (mostly insiders) and those who determine the need for them (mostly outsiders). Several documents recommend that transition agendas with consequences for rural land use should be tackled together as far as possible and in cooperation with local actors. Another noteworthy relationship is the link between educational level, socioeconomic class, the availability of services and facilities, and trust and representation in government. Several of the analysed policy advisory documents state that in areas where relatively more people with a low educational level live, where jobs tend to be low paid and where there are fewer services and facilities, there is often a lack of trust in institutions, and in government in particular. This lack of trust can sometimes be explained by a lack of political representation of the sentiments among this population group, but more often it reflects a lack of political clout. As a consequence, social engagement among this population group is declining. Divided social engagement within communities can erode social cohesion, which in turn can have consequences for perceived livability. According to research by Statistics Netherlands (CBS), this phenomenon does not occur everywhere to the same extent and is not restricted to rural areas. Other studies argue that the CBS research can sometimes give a distorted picture because the monitoring of livability is based too much on generalised, quantifiable indicators.

The conclusion of this analysis is that livability can be interpreted in different ways. A broad distinction can be made between four main discourses. Each discourse is an interpretation of the same concept, and in that sense they are complementary. At the same time, just choosing one or two interpretations can have consequences for the resulting characterisation of livability in rural areas. From a policy perspective, livability is often based on quantitative indicators, which can give a distorted view of perceived livability. Our recommendation, therefore, is to conduct an in-depth study of livability based on different discourses and to involve rural residents, civil society organisations, social networks and local entrepreneurs (the insiders). We present a conceptual framework for engaging in a dialogue on the various aspects of livability from the perspective of the different discourses (Figure S1). As guidance for this study, we propose a line of thinking which begins with an actor perspective and works via the values that actors assign to livability towards applicable structural and physical concepts and indicators. This line of thinking can also be followed from a perspective that goes beyond human interests so that livability can be investigated not just for people, but for nature as well.

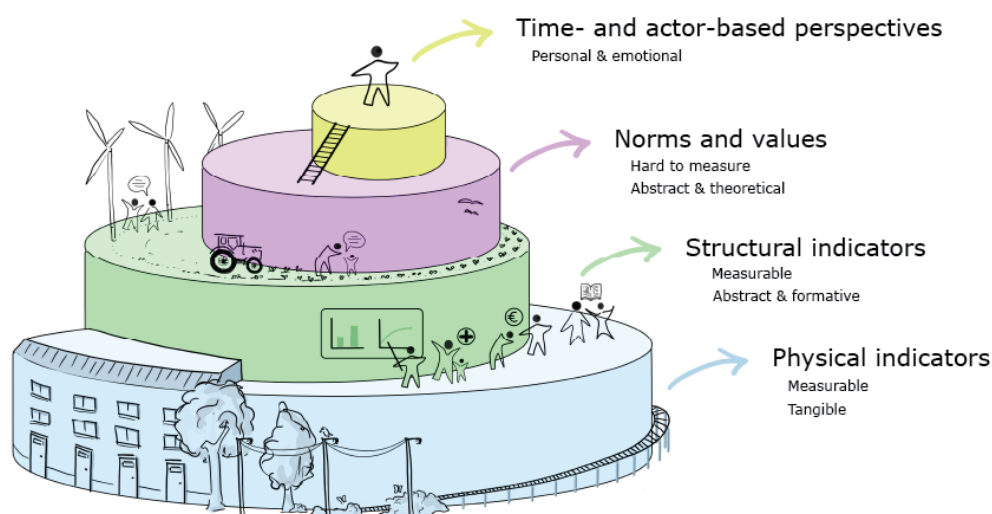

Figure S1 Visualisation of merged discourses.

1 Introductie

In de recentelijk verschenen Ontwerp-Nota Ruimte¹, uitgebracht door het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO), worden grote opgaven zoals water en bodem, landbouw en natuur, economie en energie, wonen, werken en bereikbaarheid uitgebreid uiteengezet (VRO, 2025). De zoektocht naar oplossingen voor deze opgaven is vaak ook een zoektocht naar ruimte; ruimte die, zeker in relatie tot landbouw en natuur, vooral in het landelijk gebied lijkt te liggen. Dit zet in de praktijk zichtbaar druk op de huidige infrastructuur, de voorzieningen en bedrijvigheden in het landelijk gebied. Vaak minder zichtbaar zijn de emoties die daarbij komen kijken; de zorgen om het verlies van de leefbaarheid en de hoop op het behoud ervan.

Urgente opgaven rond wonen, landbouw en klimaatverandering vragen om keuzes van de politiek (PBL, 30 september 2025). Die keuzes zullen ook de leefbaarheid beïnvloeden, maar op welke manier precies, is soms onduidelijk. Dat komt mede doordat leefbaarheid op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd. Afhankelijk van deze interpretaties kunnen beleidsmaatregelen, die gericht zijn op het oplossen van verschillende transitieopgaven, op verschillende manieren de (ervaren) leefbaarheid in het landelijk gebied beïnvloeden.

In dit rapport analyseren we hoe het concept leefbaarheid verschillend wordt gebruikt in de wetenschap en in beleidsadviserende documenten. Deze analyse is uitgevoerd in opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) en is onderdeel van het project 'Meervoudige opgaven in landelijk gebied' (MOLG). In het bijzonder zijn we benieuwd naar de relatie tussen het begrip leefbaarheid en landbouw en natuur. In Nederland vormen de belangen rond landbouw en natuur een van de grootste dilemma's in het landelijk gebied (Bos et al., 2023). Soms staan maatschappelijke visies op landbouw en natuur lijnrecht tegenover elkaar, waarbij voedselproductie voor een groeiende wereldbevolking als argument aan het ene uiterste van het spectrum wordt aangedragen en het behoud en het herstel van soorten en ecosystemen vaak als argument aan het andere uiterste (Van Eldik & Van Dam, 2024). Tegelijkertijd zijn er ook stromingen en ontwikkelingen die een dergelijke tegenstelling proberen te overstijgen en samen naar een meer natuurinclusief scenario voor het landelijk gebied toewerken (Bremen et al., 2022). Hoe dan ook zullen besluiten over landbouw en natuur - of het uitstellen van besluiten - impact hebben op de vraag in hoeverre mensen, maar ook andere organismen, hun omgeving als leefbaar ervaren.

De meeste artikelen en rapporten die we voor deze verkenning hebben bekeken, hanteren een definitie waarin alleen mensen belang hechten aan leefbaarheid. Vanuit de nadruk die we in deze verkenning leggen op de relatie tussen leefbaarheid, landbouw en natuur, is door de auteurs gezocht naar een definitie van leefbaarheid waarin ook ruimte is voor een meer-dan-menselijk perspectief. Alleen Ruut Veenhoven² tracht leefbaarheid ook in relatie tot andere levende soorten te duiden. Zijn definitie is opgenomen in de Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research (2014, p. 3645):

Livability is the degree to which a living environment fits the adaptive repertoire of a species. Applied to human society, it denotes the fit of institutional arrangements with human needs and capacities. Livability theory explains observed differences in happiness in terms of need-environment fit.

Vrij vertaald naar het Nederlands, stellen wij:

Leefbaarheid is de mate waarin een omgeving geschikt is voor het welzijn en het aanpassingsvermogen van een soort. In de context van de menselijke samenleving verwijst de term naar de mate waarin maatschappelijke instituties zich aanpassen aan de behoeften van mensen en

¹ De Ontwerp-Nota Ruimte (VRO, 2025) is verschenen na afloop van het onderzoek waar dit rapport verslag van doet en is daarom niet meegenomen in de analyse van beleidsdocumenten.

² Ruut Veenhoven was socioloog en professor Social Conditions for Human Happiness aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2000-2007) en bijzonder hoogleraar aan de North-West University in Zuid-Afrika (2011-2024). Veenhoven is in 2024 overleden.

Naast leefbaarheid, kent ook het begrip landelijk gebied meerdere interpretaties. Volgens het CBS³ kan het landelijk gebied gedefinieerd worden als 'gebied met een omgevings-adressendichtheid van minder dan 1000 adressen per vierkante kilometer'. Deze nauwkeurige definitie leent zich echter slecht voor een discoursanalyse van leefbaarheid. Een discoursanalyse is namelijk gericht op een diversiteit van interpretaties van leefbaarheid in het landelijk gebied, dus de verschillende manieren waarop er betekenis wordt gegeven aan het begrip leefbaarheid in het landelijk gebied. Die betekenis kan breder zijn dan de nauwkeurig afgemeten adressendichtheid. In een eerdere literatuurverkenning van leefbaarheid op het platteland (During et al., 2023) is daarom gekozen voor de definitie van 'platteland' in Van Dale (2008): 'het buiten de steden gelegen land dat minder dicht bevolkt is'. Van Dale kent geen definitie van landelijk gebied.

1.1 Doelstelling en relevantie

Momenteel staat Nederland voor een aantal grote, ruimtelijke uitdagingen die te maken hebben met duurzaamheidsvraagstukken rond energie, klimaat, landbouw, milieu, biodiversiteit en wonen. Ruimtelijk zal er wellicht het meest veranderen in het landelijk gebied omdat daar veel van de opgaven bij elkaar komen. Het ruimtelijkeorderingsbeleid in Nederland is sinds 2010 gedereguleerd, maar in het licht van de problemen die er op ons af komen, klinkt steeds vaker de roep om een stevigere overheidsregie op ruimtelijke ordening (Van Dam et al., 2019b). Het gaat om regie die niet zomaar van bovenaf wordt opgelegd, maar vooral samen moet worden vormgegeven, vanwege allerlei spanningsvelden, waaronder die tussen natuur en landbouw (Huitzing et al., 2021). Sinds 2024 heeft Nederland weer een ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO). Met de Ontwerp-Nota Ruimte (2025) is een belangrijke stap gezet om ruimtelijke uitdagingen bij elkaar te brengen en plekken aan te wijzen waar - vaak met elkaar samenhangende - problemen opgelost kunnen worden. Daarbij wordt ook regelmatig en op uiteenlopende manieren het belang van leefbaarheid genoemd. Er blijken verschillende begrippen van leefbaarheid in omloop te zijn. Het is een containerbegrip waar mensen verschillende betekenissen aan ontleen. Daarbij is de leefbaarheid voor andere levende organismen, de natuur, ondervertegenwoordigd, terwijl mensen sterk afhankelijk zijn van door de natuur geleverde ecosysteemdiensten (IPBES, 2024; De la Bellacasa, 2017). Deze verkenning heeft tot doel om het begrip leefbaarheid te ontrafelen en te duiden in samenhang met de diverse ruimtelijke opgaven voor het landelijk gebied en met oog voor het welzijn van mensen en de omgeving. Dit heeft geleid tot een integraal, analytisch kader om de leefbaarheid in het landelijk gebied te kunnen verkennen, voor mensen en 'meer dan mensen'.

Onderzoeksvragen

Hoe wordt leefbaarheid in relatie tot het landelijk gebied gedefinieerd en welke elementen van leefbaarheid raken aan (veranderingen in) de natuur en de landbouw?

- Welke wetenschappelijke kaders kunnen worden gebruikt om de leefbaarheid van het landelijk gebied vast te stellen?
- Welke thema's en actoren (inclusief instituten) worden in verband gebracht met het begrip leefbaarheid in het landelijk gebied?
- Welke elementen van leefbaarheid raken vooral aan (veranderingen in) de natuur en welke aan (veranderingen in) de landbouw?

1.2 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk staat een korte toelichting op de methode die we hebben gebruikt om wetenschappelijke artikelen en beleids(adviserende) documenten te vinden en analyseren. In hoofdstuk 3 zetten we uiteen welke wetenschappelijke kaders voor het bepalen van de leefbaarheid in het landelijk gebied we hebben gevonden. In hoofdstuk 4 laten we zien in hoeverre de verschillende benaderingen van leefbaarheid voorkomen in beleidsdocumenten over het landelijk gebied. Hoofdstuk 5 gaat dieper in op de

³ Landelijk gebied | CBS

relatie tussen de leefbaarheid in het landelijk gebied en ontwikkelingen in de landbouw en de natuur. Hoofdstuk 6 belicht enkele expliciete en impliciete verbanden tussen verschillende interpretaties van leefbaarheid die we in de verschillende geanalyseerde beleidsdocumenten hebben gevonden. De conclusies die uit de verschillende analyses volgen, staan samen met onze aanbeveling voor een nieuwe, participatieve methodische aanpak in hoofdstuk 7.

2 Methoden

Voor dit onderzoek zijn internationale wetenschappelijke artikelen met betrekking tot 'livability' en Nederlandse beleid adviserende documenten met betrekking tot 'leefbaarheid' gezocht, geïnventariseerd en geanalyseerd. Voor de analyse van zowel de wetenschappelijke als de beleidsadviserende documenten is gekozen voor een discoursanalyse als methode. Dat wil zeggen dat de *taal* waarmee betekenis wordt gegeven aan het begrip leefbaarheid het onderwerp van onderzoek is. Discoursanalyse is een veelgebruikte methode in de taal- en sociale wetenschappen, die haar oorsprong kent in onder andere het werk van de Franse filosoof en sociaal constructivist Michel Foucault (1972). Volgens Foucault vormt taal de basis waarmee mensen betekenis aan de wereld geven. De Haas (2006, p. 210) definieert een discours als 'een samenhangend geheel van uitspraken over een bepaald maatschappelijk vraagstuk of verschijnsel'. Een discours is daarmee als het ware de bril waardoor mensen (en overheden) naar een probleem kijken.

Zo'n bril komt niet zomaar uit de lucht vallen. Fairclough (2009) benadrukt daarom dat het belangrijk is om discourses kritisch te beschouwen in hun context, met andere woorden: kijk niet alleen naar het *wat* (het discours), maar ook naar *waar* (geografisch en historisch) discourses tot stand komen en *wie* (positie en rol) discourses bepalen en/of domineren.

In dit onderzoek analyseren we specifiek het discours, dus het geheel aan uitspraken, over de term leefbaarheid in de context van het landelijk gebied. Daarbij analyseren we welke inhoud er aan de term wordt gegeven en op wie die inhoud betrekking heeft. Het doel van deze studie is om de term leefbaarheid beter te duiden in discourses, niet om een waardeoordeel te vellen over deze discourses.

Voor de wetenschappelijke verkenning is gebruikgemaakt van Scopus. De zoekterm 'livability' leverde 399 artikelen op die sinds 2019 zijn gepubliceerd. In afstemming met de opdrachtgever is gekozen voor een analyse van artikelen die in de afgelopen vijf jaar zijn gepubliceerd, enerzijds omwille van de haalbaarheid van de analyse binnen het tijdsbestek van het project en anderzijds om gebruik te kunnen maken van de meest recente kennis, die voortbouwt op oudere literatuur. Van deze gevonden artikelen zijn eerst alle abstracts (samenvattingen) doorgenomen om een selectie te maken van artikelen die betrekking hebben op het landelijk gebied. Dat leverde twintig artikelen op die in hun volledigheid zijn geanalyseerd en aangevuld met artikelen die opvielen in de literatuurreferenties. De focus van de analyse lag op de manier waarop er betekenis werd gegeven aan de term livability/leefbaarheid (wat is leefbaarheid?) en vanuit wel perspectief de leefbaarheid werd benaderd (hoe is leefbaarheid geanalyseerd in de artikelen en vanuit welke discipline?).

Uit de wetenschappelijke verkenning kwamen vier verschillende discourses rondom leefbaarheid naar voren: leefbaarheid in de fysieke omgeving, leefbaarheid in systemen en structuren, leefbaarheid gebaseerd op waarden en tijd- en actorgebonden leefbaarheid. De discourses zijn onderscheiden op basis van verschillen in de interpretatie van het begrip leefbaarheid, het karakter van de begrippen/indicatoren die in diverse wetenschappelijke artikelen zijn gebruikt om leefbaarheid vorm te geven en/of te monitoren en de disciplines waarin de discourses worden gebruikt. Op basis van de vier discourses hebben zijn de resultaten van de beleidsanalyse geclusterd.

De beleidsadviserende documenten die in een volgende stap zijn geanalyseerd, zijn deels gevonden via AI en zijn deels voorgedragen door de opdrachtgever. Via nauw gedefinieerde prompts (bijlage 2) in Microsoft Copilot is een grove inventarisatie gedaan van relevante beleidsdocumenten. Een randvoorwaarde om de beleidsdocumenten die werden voorgedragen door AI in beschouwing te nemen, was dat de term leefbaarheid expliciet in de inhoud moest voorkomen en dat de documenten naar een betrouwbare bron te herleiden moesten zijn, bijvoorbeeld de officiële websites van Nederlandse overheden en/of erkende onderzoeksinstanties.

Voor de analyse zijn de geïnventariseerde beleidsdocumenten verdeeld over drie onderzoekers. Zij hebben de aan hen toebedeelde documenten nauwkeurig gelezen en de volgende elementen in een Microsoft Word-document genoteerd:

- een korte samenvatting van de inhoud (strekking) van het geanalyseerde document;
- een eventuele definitie van leefbaarheid en alle begrippen/indicatoren die in verband worden gebracht met leefbaarheid;
- actoren die worden genoemd in verband met leefbaarheid in het landelijk gebied;
- eventueel genoemde verbanden tussen leefbaarheid, landbouw en natuur.

Deze informatie is daarna door een andere onderzoeker gecontroleerd en waar nodig aangevuld. De resultaten uit de analyse zijn vervolgens geclusterd aan de hand van de vier discourses die vanuit de wetenschappelijke verkenning zijn geformuleerd. Dit is niet gedaan om de resultaten te toetsen, maar om ze te kunnen duiden als een bepaalde interpretatie van leefbaarheid. Wel is geconstateerd dat sommige interpretaties (discourses) vaker werden gebruikt in beleidsadviserende documenten dan andere. In onderling overleg zijn de verbanden tussen de verschillende discourses besproken om uiteindelijk tot een nieuw analytisch kader te komen, waarin de samenhang tussen de discourses centraal staat (zie onze aanbeveling in hoofdstuk 7).

3 Wetenschappelijke discoursen over leefbaarheid in het landelijk gebied

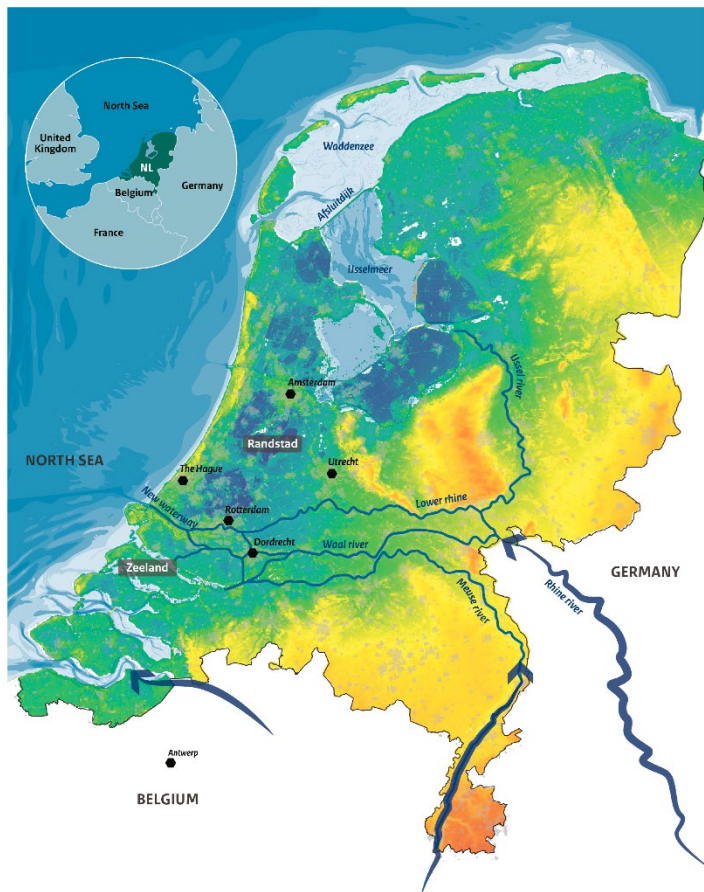
Na een verkenning van recente, Engelstalige wetenschappelijke publicaties (gepubliceerd sinds 2019) is geconstateerd dat het begrip leefbaarheid/livability binnen de internationale wetenschap op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd. Dat leidt tot een diversiteit aan raamwerken waarbinnen de leefbaarheid in het landelijk gebied kan worden beschouwd en/of gemeten. Tijdens het analyseren van de wetenschappelijke literatuur over het begrip leefbaarheid/livability viel op dat onderzoek naar leefbaarheid over het algemeen niet vaak betrekking heeft op het landelijk gebied, maar meer op het stedelijk gebied. Slechts 20 van de 399 artikelen die de zoekterm 'livability' opleverde, hadden (ook) betrekking op het landelijk gebied. Een uitgebreid literatuuronderzoek van Gonzalez Bohorquez et al. (2024) bevestigt dit punt. In alle beschouwde wetenschappelijke artikelen over leefbaarheid in het landelijk gebied wordt leefbaarheid als nastrevenswaardig geïnterpreteerd, maar kunnen de genoemde indicatoren die worden gebruikt om verdere invulling aan het begrip leefbaarheid te geven sterk verschillen. Dat verschil zit hem onder andere in de interpretatie van leefbaarheid, ofwel het discours (wat leefbaarheid is, waar en hoe dat is bepaald en door wie). Grofweg kunnen vier discoursen over leefbaarheid worden onderscheiden aan de hand van de verschillende disciplines die zich bezighouden met leefbaarheid, de indicatoren die worden gebruikt om leefbaarheid uit te drukken en de reikwijdte van het onderzoek naar leefbaarheid:

- leefbaarheid in de fysieke omgeving
- leefbaarheid in systemen en structuren
- leefbaarheid gebaseerd op waarden
- tijd- en actorgebonden leefbaarheid

In de praktijk zijn deze discoursen en de bijbehorende indicatoren sterk met elkaar verbonden, maar lijkt het vaak onhaalbaar om een integraal beeld te krijgen van de verschillende interpretaties van leefbaarheid. In de publicaties ligt het accent vaak op een van de discoursen en is er een zwak of incompleet verband met andere discoursen. Ook verschillen de discoursen onderling van elkaar, afhankelijk van de schaal waarop er naar leefbaarheid wordt gekeken. In onderzoeken op een grotere schaal (globaal of nationaal) lijkt de nadruk vooral te liggen op de fysieke omgeving en de leefbaarheid binnen systemen en structuren. Dit zijn interpretaties van leefbaarheid die vrij goed in cijfers zijn uit te drukken. Meer lokaal of sociaal (gerelateerd aan een bepaalde groep) gaat de aandacht meer naar op waarden gebaseerde en actorgebonden leefbaarheid, wat het moeilijker maakt om de interpretatie van leefbaarheid kwantitatief uit te drukken. Hieronder worden de accentverschillen in de interpretatie van leefbaarheid nader toegelicht.

3.1 Leefbaarheid in de fysieke omgeving

In de meest elementaire opvatting van leefbaarheid wordt de nadruk gelegd op de fysieke omgeving. Leefbaarheid kan zodoende worden opgevat als de biofysische omstandigheden waar soorten, waaronder mensen, van afhankelijk zijn om te kunnen overleven. Een deel van dit discours wordt gevormd door natuurwetenschappelijke disciplines zoals hydrologie, geologie, milieukunde en ecologie. In Nederland geven Van Alphen et al. (2025) een dergelijke invulling aan leefbaarheid. Zij hebben in hun publicatie aan de hand van biofysische indicatoren de klimaatomstandigheden en de daaraan verbonden leefbaarheid van Nederland op de lange termijn in kaart gebracht (figuur 1). Voor diersoorten en ecosystemen wordt de term leefbaarheid/livability eigenlijk niet gebruikt. Er zijn wel publicaties te vinden die gaan over de basisvoorwaarden voor de overleving van soorten. Zo wordt in Nederland steeds vaker verwezen naar de Basiskwaliteit Natuur (Meesters et al., 2024). Daarin staat onder andere beschreven dat landschappen moeten kunnen voorzien in de behoeften van soorten, uitgedrukt in de zes V's: voedsel, vocht, veiligheid, verbinding, voortplanting en variatie.

Figuur 1 Van Alphen et al. (2025) gebruiken een biofysische benadering van leefbaarheid om klimaatomstandigheden op de lange termijn in Nederland te analyseren. De blauwe gebieden liggen momenteel onder zeeniveau, de groene rond het gemiddeld zeeniveau en de geelrode gebieden boven zeeniveau. De kwetsbaarheid voor overstromingen in lage gebieden (door piekbuien en zeespiegelstijging) of droogte in hoge gebieden neemt toe naar naarmate de klimaatverandering doorzet. Dit bedreigt de leefbaarheid.

Een ander element van leefbaarheid in de fysieke omgeving gaat over op bepaalde fysieke locaties aanwezige voorzieningen en de aanwezige infrastructuur (Haartsen & Gieling 2021; Appleyard et al., 2023). Dit betreft omgevingselementen die vaak (maar niet altijd) betrekking hebben op het menselijk nut. Denk aan het aantal woningen, supermarkten, ziekenhuizen, verharde wegen et cetera. Een deel van dit discours wordt gevoerd binnen de omgevingswetenschappen, planologie en sociologie. Voorzieningen en infrastructuur hebben in mindere mate te maken met de overleving waarop biofysische omstandigheden van invloed zijn en des te meer met kwaliteit van leven. Die kwaliteit ligt genuanceerd. Niet elke plaats hoeft bijvoorbeeld zijn eigen ziekenhuis te hebben. Genoeg (betaalbare) woningen en een plek waar je boodschappen kunt doen, worden daarentegen door bijna iedereen in het landelijk gebied ervaren als essentieel voor de leefbaarheid van hun dorp.

Zo herken je het discours over leefbaarheid in de fysieke omgeving

Wat is het: leefbaarheid in de fysieke omgeving gaat over alle fysieke omstandigheden die van invloed zijn op het overleven van een soort en de fysiek aanwezige voorzieningen en infrastructuur die van invloed zijn op de kwaliteit van leven van mensen.

Waar te vinden: in de fysieke ruimte.

Hoe uitgedrukt: als biofysische indicatoren en/of aanwezige voorzieningen en infrastructuur.

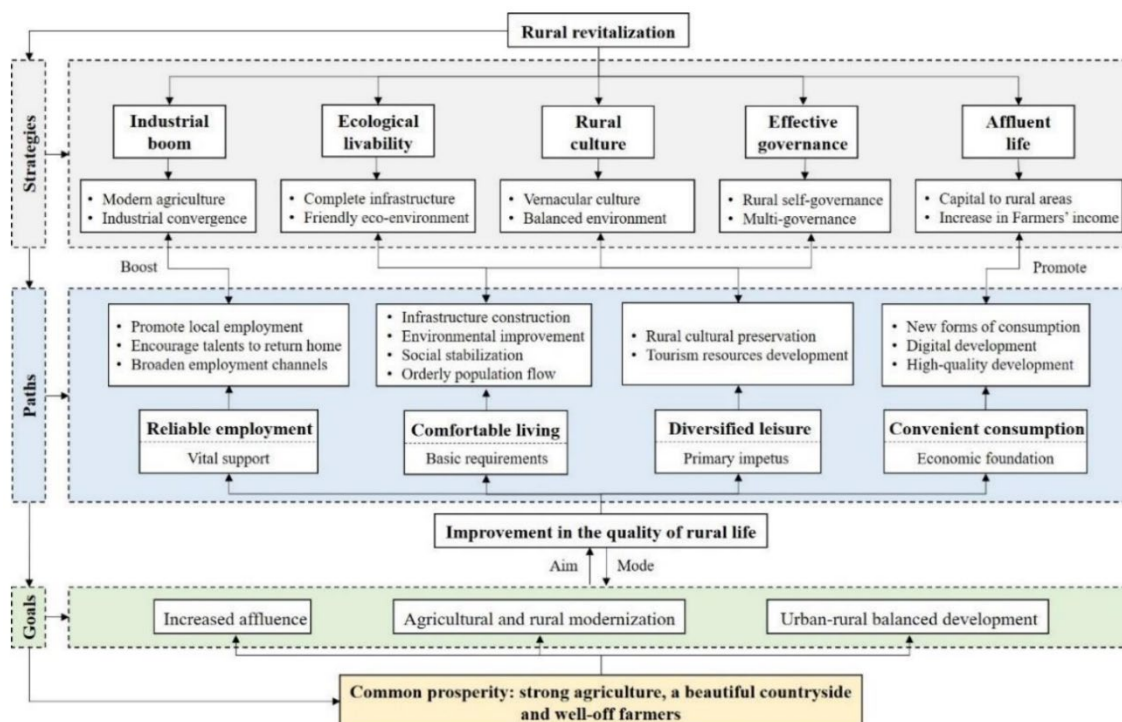
Door wie gebruikt: o.a. natuurwetenschappers (biofysisch), planologen en sociaal geografen (infrastructuur en voorzieningen).

3.2 Leefbaarheid in systemen en structuren

Leefbaarheid kent ook interpretaties die zich niet (alleen) fysiek in de ruimte manifesteren maar vooral in systemen en structuren, zoals wetgeving en beleid, de economie en netwerken et cetera. Dit zijn systemen en structuren die net zoals voorzieningen en infrastructuur bijdragen aan een bepaalde kwaliteit van leven van mensen, maar die je in tegenstelling tot voorzieningen en infrastructuur niet in de fysieke omgeving kunt zien of aanraken (al hangen ze wel regelmatig met elkaar samen; daarover meer in hoofdstuk 6). Leefbaarheid wordt bijvoorbeeld in verband gebracht met zaken als werkgelegenheid, sociale zekerheid, gezondheidszorg, onderwijs, (lokale) verenigingen en maatschappelijke organisaties.

Systemen en structuren zijn inherent verbonden met organisatievormen, zoals een overheid en een economische markt op nationaal of regionaal niveau of een vereniging of netwerk op lokaal niveau. Systemen en structuren vragen daarom vaak in meer of mindere mate om sturing (governance), om het systeem of de structuur in goede banen te leiden. Dit discours over leefbaarheid komt daarom met name voor in de bestuurskunde, planologie, gezondheidswetenschappen, economie en de welzijnssector (bijv. Gonzalez Bohorquez et al., 2024; Neuhuber & Schneider, 2025; Keyes & Benavides, 2021).

Een opvallend voorbeeld van leefbaarheid in het landelijk gebied die is uitgedrukt in systemen en structuren, zijn publicaties over het 'Rural Revitalization Program' in China (Zhang D. et al., 2022; Zhang J. et al., 2022; Li et al., 2022). Dit programma is een speerpunt van het Chinese ministerie van Landbouw en Plattelandszaken en heeft als doel om het landelijk gebied van China op duurzame manieren te moderniseren. De uitwerking van dit programma is gestructureerd op basis van indicatoren die verband houden met het concept 'brede welvaart'. In wetenschappelijke publicaties wordt het programma op verschillende schaalgrootten geanalyseerd: van het regionale niveau (Zhang J. et al., 2022; figuur 2) tot het niveau van huishoudens (Zhang D. et al., Li et al., 2022). We hebben bij de inventarisatie in eerste instantie geen wetenschappelijke artikelen gevonden over leefbaarheid/livability in het landelijk gebied in Nederland waarin dit discours over leefbaarheid de boventoon voert, maar in de beleidsanalyse wordt er wel degelijk veel gebruikgemaakt van een brede set van systematische en structurele indicatoren (zie hoofdstuk 4). Dat is ook logisch omdat in deze artikelen vooral een beleidsperspectief wordt geschetst.

Figuur 2 Een structurele, multidimensionale evaluatie van leefbaarheid vanuit het begrip brede welvaart volgens Zhang J. et al. (2022).

Brede welvaart in Nederland

In Nederland krijgt het concept brede welvaart steeds meer aandacht, ook in relatie tot leefbaarheid (o.a. Janssen, 2023; Nijendaal, 2022). Aanleiding hiervoor is de kritiek dat het welvaartsbeleid in Nederland te veel is gefocust op economische groei, met te weinig oog voor ruimtelijke en sociaaleconomische verdelingskwesties. De term brede welvaart vormt daarmee vaak een brug tussen leefbaarheid in de fysieke omgeving en leefbaarheid in structuren en systemen. In de analyse van beleidsadviserende documenten over leefbaarheid kwam echter naar voren dat de term brede welvaart soms iets te makkelijk gebruikt wordt zonder dat daar concrete uitkomsten of indicatoren aan verbonden worden. De term krijgt daardoor eerder een normatieve lading, dan iets wat vanuit een eenduidige structuur of systeem wordt uitgedrukt.

Zo herken je het discours over leefbaarheid in systemen en structuren

Wat is het: leefbaarheid in systemen en structuren gaat over alle systemen, zoals beleid en wetgeving, en structuren, zoals economie en gezondheidszorg, in onze samenleving, die van invloed zijn op de kwaliteit van leven van mensen.

Waar te vinden: op grote schaal bij overheden, op financiële en economische markten, bij instituties et cetera. Op kleinere schaal bij verenigingen en in formele netwerken.

Hoe uitgedrukt: beleidsdoelen, statische gegevens, overheids- of marktstrategieën.

Door wie gebruikt: o.a. bestuurskundigen, economen, planologen, sociaal geografen en gezondheidswetenschappers.

3.3 Leefbaarheid gebaseerd op waarden

Het derde discours omvat een op waarden gebaseerde benadering van leefbaarheid. In dit discours wordt onderzocht welke specifieke behoeften, wensen en relaties een opvatting van leefbaarheid vormgeven. Vaak worden deze behoeften uitgedrukt in termen die verschillende interpretaties kennen; zogenaamde containerbegrippen, principes of (morele) waarden. Sheikh & van Ameijde (2022) hebben bijvoorbeeld een raamwerk ontwikkeld⁴ dat structurele indicatoren van leefbaarheid aanvult met indicatoren gebaseerd op Maslow's *theory of human needs* (Maslow, 1943). Hieruit volgen indicatoren zoals zelfactualisatie, zelfontplooiing, erbij horen (*belonging*), liefde, veiligheid en rust. Een ander hoofdzakelijk op waarden gebaseerd raamwerk is het *adjusted new ruralism model* (figuur 3) van Johnson-Woods & Feldpausch-Parker (2022), geïnspireerd op het concept van 'placemaking' (Wyckoff, 2014). Het raamwerk van Johnson-Woods & Feldpausch-Parker stelt de relatie tussen mensen en hun omgeving centraal, waaromheen vier plaatsgebonden principes kunnen worden geplaatst: duurzaamheid, sociale veerkracht (*empowered capacity*), ondernemerschap en plaatsgebondenheid. Leefbaarheid op basis van waarden wordt onder andere gebruikt binnen disciplines als de planologie, sociologie en psychologie.

⁴ Het raamwerk van Sheikh & van Ameijde (2022) is ontwikkeld in de context van het stedelijk gebied, maar is vrij onderscheidend vanwege de theoretische basis (Maslow's theory of human needs). Vanwege dit onderscheid hebben we het artikel meegenomen in de analyse.

Figuur 3 Adjusted New Ruralism model van Johnson-Woods & Feldpausch-Parker (2022).

Over Nederland zijn weinig wetenschappelijke artikelen gepubliceerd die een op waarden gebaseerde interpretatie van leefbaarheid als algemeen uitgangspunt nemen. Er zijn wel enkele recente publicaties die gaan over de waarde die bepaalde groepen in het landelijk gebied hechten aan leefbaarheid (zie Moor et al., 2022; Ubels et al., 2020). Daarover meer in de volgende paragraaf.

Zo herken je het discours over leefbaarheid gebaseerd op waarden

Wat is het: leefbaarheid op basis van waarden gaat over de reden waarom mensen belang hechten aan leefbaarheid. Vaak worden daarvoor begrippen gebruikt die meerdere interpretaties kennen, zogenaamde containerbegrippen.

Waar te vinden: binnen maatschappijen, culturen en gemeenschappen.

Hoe uitgedrukt: containerbegrippen, principes en (morele) waarden.

Door wie gebruikt: o.a. planologen, sociaal geografen, sociologen en psychologen.

3.4 Tijd- en actorgebonden leefbaarheid

Een laatste interpretatie van leefbaarheid is tijd- en actorgebonden leefbaarheid. In deze interpretatie is leefbaarheid afhankelijk van wie je ernaar vraagt, wanneer je iemand ernaar vraagt (de persoonlijke levensloop) en over welke termijn het gaat (vroeger, nu of de toekomst). Artikelen waarin leefbaarheid in het landelijk gebied in deze interpretatie voorkomt, gaan vaak over specifieke groepen mensen, bijvoorbeeld ouderen (Moor et al., 2022; Ubels et al., 2020) of mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt (Gonzalez Bohorquez et al., 2024). Een zeer uitgebreid en verdiepend voorbeeld van dit discours is de oratie van hoogleraar rurale geografie, Tialda Haartsen (2022). In haar oratie beschrijft zij hoe dorpsgenoten elkaar afhankelijk van hun levensfase ontmoeten op verschillende plekken die op dat moment belangrijk zijn voor hun gevoel van thuis (een subjectief onderdeel van leefbaarheid). Een kind gaat bijvoorbeeld naar de speeltuin, jongeren naar de (zuip)keet, volwassenen naar de kroeg en ouderen naar het dorpshuis. Ook het

sentiment waarmee mensen naar hun omgeving kijken kan verschillen, afhankelijk van hun levensfase, waarbij jongeren eerder zoeken naar wat een plek voor hen kan worden en ouderen juist vanuit nostalgie verlangen naar hoe een plek vroeger was. Niet alleen de mensen in het landelijk gebied, maar ook het landelijk gebied an sich verandert bovendien door de tijd heen en in verschillende tempo's. Stewart Brand (2018), waar Haartsen ook in haar oratie naar verwijst, onderscheidt in zijn werk verschillende 'tempolagen' van verandering in een gebied: een onderste, fysieke laag die vaak traag verandert, tussenlagen waar cultuur, governance en infrastructuur zich in een gemiddeld tempo ontwikkelen en een bovenste, relatief snelle laag waarin commercie en sociale trends ontstaan. Deze tempolagen corresponderen ook deels met de verschillende discoursen rond (verandering van) leefbaarheid en bieden daarmee een interessante invalshoek:⁵ leefbaarheid heeft een temporaal element. Tegenwoordig verandert de fysieke onderlaag onder invloed van klimaatverandering echter (ook) steeds sneller. Die verandering veroorzaakt onzekerheden, onder andere over het behoud van de leefbaarheid. In de zoektocht naar hoe we op zulke veranderingen kunnen reageren, met aandacht voor leefbaarheid, worden steeds meer visies op een duurzame toekomst ontwikkeld, vaak in co-creatie met stakeholders uit een bepaald gebied (zie figuur 4). Het verkennen van toekomstbeelden is vaak een kunstzinnig proces, wat helpt om de verbeelding van mensen aan te spreken en om beter te kunnen omgaan met verandering (Van der Haar, 2024). Soms helpt het ook om een heel ver punt in de toekomst te verkennen, zodat mensen makkelijk los kunnen komen van de waan van de dag en beter in staat zijn om (ook) vanuit biofysische en ecologische duurzaamheid hun leefomgeving zo leefbaar mogelijk te herontwerpen (Voskamp et al., 2023).

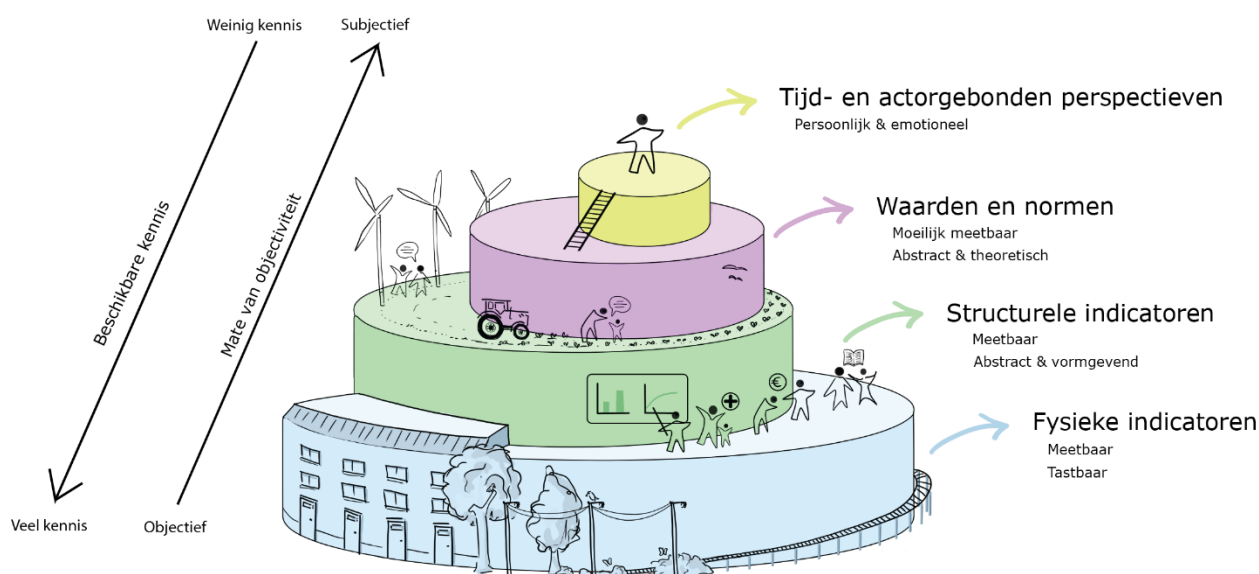

Figuur 4 *Impressie van steden en mobiliteit in de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen in 2120 (Voskamp et al., 2023).*

⁵ Brand kijkt in zijn analyse naar tempolagen in brede, maatschappelijke veranderingsprocessen, terwijl de analyse van dit rapport is gericht op leefbaarheid, een begrip. De focus is anders. Hoewel de interpretatie van een begrip ook verandert, lopen die veranderingen niet per se gelijk of in hetzelfde tempo als landschappelijke/maatschappelijke veranderingen. Op waarden gebaseerde leefbaarheid kun je bijvoorbeeld plaatsen in zowel de (langzamere) culturele laag als de (snelle) trendlaag.

Door wie gebruikt: o.a. sociaal geografen, sociologen, antropologen, ontwerpers.

- leefbaarheid zelden wordt onderzocht in relatie tot het landelijk gebied en vaak in verband met stedelijke ontwikkeling;
- leefbaarheid in de fysieke omgeving en leefbaarheid in systemen en structuren vaak makkelijker uit te drukken zijn in indicatoren en daardoor graag gebruikt worden om de leefbaarheid te meten;
- waarden, normen en persoonlijke perspectieven het lastig maken om leefbaarheid te veralgemeniseren en daarom minder vaak worden onderzocht.

Wetenschappelijke discoursen winnen aan invloed wanneer ze invulling krijgen in de beleidsarena. Via beleidsadviserend onderzoek worden ideeën vertaald naar de bestuurlijke praktijk en uiteindelijk ook naar het landelijk gebied. Het is daarom interessant om te bekijken welke interpretaties van leefbaarheid in beleidsadviserende documenten in omloop zijn en hoe deze interpretaties zich tot elkaar verhouden. In het bijzonder is ook bekeken hoe er in beleidsadviserende documenten wordt gesproken over leefbaarheid, landbouw en natuur - iets wat in de wetenschappelijke verkenning eigenlijk niet expliciet ter sprake kwam. In de volgende hoofdstukken leest u de resultaten van de analyse van beleidsadviserende documenten.

4 Beleidsmatige interpretaties van leefbaarheid in het landelijk gebied

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe de vier discoursen over leefbaarheid uit hoofdstuk 3 voorkomen in beleidsadviserende documenten over leefbaarheid in het landelijk gebied in Nederland. In de geanalyseerde documenten is gezocht naar de manieren waarop leefbaarheid in het landelijk gebied is geïnterpreteerd en zichtbaar is gemaakt, door per document na te gaan welke begrippen er in relatie tot leefbaarheid worden genoemd. Deze begrippen zijn daarna onderverdeeld in de vier discoursen zoals die uit de eerdere wetenschappelijke analyse naar voren kwam.

Het onderzoek naar leefbaarheid in beleidsadviserende documenten is niet compleet; er zullen ongetwijfeld documenten zijn die niet zijn meegenomen, maar het geeft wel een goed overzicht van de manieren waarop er uitdrukking wordt gegeven aan het begrip leefbaarheid. Wat tijdens het analyseren van deze documenten opviel, was dat verschillende interpretaties van leefbaarheid vaak thematisch met elkaar samenhangen. Ook deze thema's worden in dit hoofdstuk per discours genoemd. Niet elk thema is uitgewerkt in een complete set van begrippen en/of indicatoren om leefbaarheid uit te drukken, omdat sommige, met name fysieke indicatoren, heel uitgebreid kunnen zijn. Het Compendium voor de Leefomgeving (CLO), waarin biofysische en geografische gegevens van Nederland worden verzameld, bestaat bijvoorbeeld uit 440 indicatoren⁶ die ook deels te relateren zijn aan leefbaarheid. In een dergelijk geval wordt aangegeven hoe er uitdrukking wordt gegeven aan bepaalde leefbaarheidsindicatoren zonder uitgebreid in detail te treden (bijv. het meten van klimaat, flora en fauna).

In hoofdstuk 6 gaan we nader in op de onderlinge verhouding tussen de verschillende discoursen en de bijbehorende interpretaties van leefbaarheid.

4.1 Interpretaties van leefbaarheid in beleidsadviserende documenten

4.1.1 Fysieke interpretaties

In de geanalyseerde beleidsdocumenten worden verschillende begrippen en indicatoren genoemd die vanuit het eerder gedefinieerde discours 'leefbaarheid in de fysieke omgeving' geschaard kunnen worden onder begrippen en indicatoren die iets zeggen over de fysieke leefbaarheid van het landelijk gebied. Deze zijn grofweg ingedeeld in twee thema's, namelijk 'transities' en 'verlies van voorzieningen'. In de geanalyseerde documenten ging veel aandacht naar dit discours.

De relatie tussen leefbaarheid en duurzaamheidstransities

In meerdere geanalyseerde documenten wordt verondersteld dat de leefbaarheid in het landelijk gebied samenhangt met de mate waarin 'het natuurlijke systeem' kan herstellen of worden versterkt (LNV, 2021, 2023; Mandemakers et al., 2021; Van Dam et al., 2019b; Boekhold et al., 2024). Het natuurlijke systeem verwijst naar alle, vaak met elkaar verbonden fysisch-ecologische omstandigheden, zoals klimaat, biodiversiteit en water-, bodem- en luchtkwaliteit. In de geanalyseerde beleidsdocumenten komt duidelijk naar voren dat deze omstandigheden aan het veranderen zijn, meestal systematisch verslechteren, en daarmee de leefbaarheid van het landelijk gebied in negatieve zin (al dan niet op de langere termijn) aantasten. Deze constatering wordt onderbouwd met indicatoren als de trend in temperatuur (klimaatverandering), soortenafname (biodiversiteitsverlies) en (chemische) verontreiniging (milieuvervuiling). Om deze negatieve trends te keren, wordt de noodzaak van transities genoemd.

⁶ [Kwaliteit van natuur, milieu en ruimte in beeld met 440 indicatoren | CBS](#)

Transities zijn volgens de geanalyseerde documenten vaak nodig om op een andere manier om te gaan met de fysieke ruimte of daar op een andere manier gebruik van te maken, een manier die duurzamer is dan de huidige situatie. Meestal gaat dat gepaard met veranderingen in ruimteclaims evenals daadwerkelijke veranderingen in de ruimtelijke inrichting van het landelijk gebied, die mogelijk de leefbaarheid kunnen aantasten. Zo is de energietransitie een verandering die vaak wordt genoemd in relatie tot een veranderende ruimteclaim en veranderende leefbaarheid in het landelijk gebied (LNV, 2021, 2023; Van Dam et al., 2019a; Van Dam et al., 2019b). De aanleg van windturbines, zonneparken en elektriciteitsnetwerken in het landelijk gebied kan de leefbaarheid van inwoners aantasten doordat het landschap esthetisch verandert en doordat inwoners, afhankelijk van de energiemaatregel, last kunnen ervaren van slagschaduw of geluidshinder. Ook wordt verondersteld dat de leefbaarheid achteruitgaat wanneer hernieuwbare energieprojecten zonder afdoende bewonersparticipatie zijn ontwikkeld. Anderzijds wordt ook beargumenteerd dat de leefbaarheid juist vooruitgaat met een overgang naar hernieuwbare energie, bijvoorbeeld doordat de luchtkwaliteit verbetert naarmate fossiele brandstoffen worden uitgefaseerd. Een energietransitie kan ook een boost geven aan de leefbaarheid wanneer deze lokaal en in samenwerking met de inwoners wordt opgezet (Leidelmeijer & Mandemakers, 2020).

Naast de energietransitie zal, zo wordt verondersteld, de woningbouwopgave voor een verandering zorgen in het landelijk gebied, aangezien er meer woningen gebouwd moeten worden om aan de vraag te voldoen (Mandemakers et al., 2021; Leidelmeijer & Mandemakers, 2020; RLI et al., 2023). Extra woningen kunnen mogelijkheden bieden voor mensen die in het gebied willen blijven wonen, maar voor wie nu nog geen plek is. Dit kan ten gunste komen van de leefbaarheid. Die woningen kunnen echter ook zorgen voor frictie, omdat ze gebouwd moeten worden op grond die nu nog een andere gebruikersfunctie heeft, meestal agrarisch. Het rapport over de Leefbaarometer (Mandemakers et al., 2021) noemt naast het aantal woningen ook leegstand, het woningtype en woningonderhoud als indicator voor leefbaarheid.

De genoemde transities zullen waarschijnlijk effect hebben op de landbouw, aangezien 54 procent van de totale oppervlakte van Nederland is geclassificeerd als landbouwgrond (CBS, 2021). Daarom wordt in de geanalyseerde documenten geadviseerd om deze transities en ruimteclaims samen met de landbouwsector, maar ook met andere sectoren, zoals recreatie, toerisme en wonen, tot stand te brengen.

Verlies van voorzieningen

Over het algemeen geldt dat er voldoende voorzieningen nodig zijn om een gebied leefbaar en aantrekkelijk te houden voor mensen die er wonen of werken. Wanneer in de geanalyseerde documenten het verlies van voorzieningen ter sprake komt, gaat het in bijna alle gevallen voornamelijk om een daling van de aanwezigheid en bereikbaarheid van zorg, onderwijs, openbaar vervoer, culturele voorzieningen en winkels (Mandemakers et al., 2021; RLI et al., 2023; De Voogd & Cuperus, 2021; Leidelmeijer & Mandemakers, 2020; During, 2023). Onder winkels worden vaak winkels verstaan die levensmiddelen aanbieden, zoals de supermarkt, de bakker of de slager. Deze (basis)voorzieningen zijn, naast hun primaire functie, een belangrijke pijler voor sociale interactie en gemeenschapszin, aangezien het ook ontmoetingsplekken zijn. Een verlies van voorzieningen kan dus een achteruitgang van de leefbaarheid veroorzaken. Daarnaast zorgen voorzieningen ook voor werkgelegenheid en (behoud van) economische welvaart.

4.1.2 Structurele interpretaties

Structurele interpretaties van leefbaarheid die werden gebruikt in de geanalyseerde documenten zijn op te delen in vier sterk met elkaar verbonden thema's: opleidingsniveau, gezondheid, werkgelegenheid en culturele initiatieven.

Opleidingsniveau

Opleidingsniveau (door het CBS statisch uitgedrukt in drie of vijf niveaus)⁷ wordt als een belangrijk structureel begrip beschouwd dat invloed heeft op de leefbaarheid (During et al., 2023; De Voogd & Cuperus, 2021; Vrooman et al., 2025). Het opleidingsniveau wordt vaak in verband gebracht met andere (structurele) begrippen die te maken hebben met leefbaarheid. Gebieden met relatief meer laagopgeleide mensen scoren vaak ook slechter op gezondheid, economische positie en sociale cohesie, al is het geografische verschil in

⁷ Opleidingsniveau | CBS

opleidingsniveau tussen stad en landelijk gebied minimaal volgens het Sociaal Cultureel Planbureau (Vrooman et al., 2025).

Gezondheid

Gezondheid wordt in bijna elk geanalyseerd beleidsdocument genoemd als belangrijk onderdeel van leefbaarheid (De Voogd & Cuperus, 2021; During et al., 2023; Mandemakers et al., 2021; Boekhold et al., 2024; RLI et al., 2023; Leidelmeijer & Mandemakers, 2020). Als indicatoren van gezondheid worden soms fysieke omstandigheden zoals geurhinder en fijnstof genoemd, maar ook de algemene staat van de volksgezondheid kan bepalend zijn voor de leefbaarheid. Deze algemene staat wordt bijvoorbeeld gemeten aan de hand van de aanwezigheid van negatieve gezondheidsverschijnselen zoals obesitas en chronische ziektes.

Werkgelegenheid

Een ander belangrijk begrip is werkgelegenheid, met daaraan gerelateerde indicatoren als economische kansen en sociale klassenverdeling (Boekhold et al., 2024; During et al., 2023; LNV, 2023; Mandemakers et al., 2021; De Voogd & Cuperus, 2021; Vrooman et al., 2025). Uiteraard hangt werkgelegenheid ook samen met voorzieningen, en in de beleidsadviserende documenten gaat het hierbij voornamelijk om (de verdeling van) arbeidsplaatsen. Door het centraliseren van bijvoorbeeld ziekenhuizen, rechtbanken of banken verdwijnen relatief veel arbeidsplaatsen voor hoogopgeleiden uit het landelijk gebied, wat een negatieve invloed kan hebben op de leefbaarheid. Idealiter zou het aanbod van arbeidsplaatsen voldoende divers moeten zijn om de verschillende opleidingsniveaus te kunnen bedienen.

Sociaal-culturele initiatieven en netwerken

Als laatste noemen Mandemakers et al. (2021) en During et al. (2023) sociaal-culturele initiatieven en netwerken als belangrijk voor de leefbaarheid. Hieronder vallen onder andere evenementen, verenigingen, buurtinitiatieven, groepsactiviteiten en bijeenkomsten. Initiatieven en netwerken kunnen medebepalend zijn in de keuze van huishoudens om zich ergens te vestigen en spelen een grote rol in de deelname aan culturele en/of recreatieve activiteiten. Sociaal-culturele initiatieven en netwerken hoeven echter geen randvoorwaarde te zijn voor leefbaarheid en kunnen ook het resultaat zijn van een sterke gemeenschap.

4.1.3 Op waarden gebaseerde interpretaties

Interpretaties van leefbaarheid die gebaseerd zijn op waarden zijn zaken of fenomenen die belangrijk gevonden worden in relatie tot leefbaarheid, zonder dat daar eenduidig invulling aan wordt gegeven. Op waarden gebaseerde begrippen hebben te maken met maatschappelijke voorkeuren, normen en voorschriften rondom het landelijk gebied en vormen vaak de basis van subjectieve (individuele en tijdgebonden) interpretaties van leefbaarheid. De thema's die in dergelijke interpretaties naar voren komen in de geanalyseerde documenten zijn: brede welvaart, vitaliteit en toekomstbestendigheid, sociale cohesie/samenhang, veiligheid en overlast, vertrouwen en vertegenwoordiging, cultuur, emotionele verbondenheid en esthetiek.

Brede welvaart

Enkele van de geanalyseerde beleidsadviserende documenten noemen het concept brede welvaart als belangrijke factor van leefbaarheid (De Voogd & Cuperus, 2021; During et al., 2023; LNV, 2021, 2023; Van Eldik & Van Dam 2024; RLI et al., 2023). Het begrip wordt verder niet gedetailleerd toegelicht in de geanalyseerde documenten, waardoor niet duidelijk wordt wat er precies mee bedoeld wordt. Brede welvaart wordt in de geanalyseerde documenten gebruikt als een veelomvattend begrip dat het belang van 'kwaliteit van leven' en de 'kwaliteit van de omgeving' waarin mensen leven benadrukt. De term wordt daarbij in verband gebracht met aspecten zoals welzijn, gezondheid, economische en materiële welvaart, arbeid en vrije tijd, wonen, maatschappelijke betrokkenheid en het milieu. De beschrijving van RLI et al. (2023) legt meer de nadruk op wat mensen van waarde vinden (belangrijk achten), met expliciete aandacht voor persoonlijke ontplooiing en sociale verbondenheid, terwijl de beschrijving van During et al. (2023) zich meer richt op de kwaliteit van leven en de leefomgeving en daarbij ook expliciet veiligheid meeneemt. In een verkenning van maatschappelijke visies op landbouw en natuur wordt de bijdrage van de landbouwsector aan de brede welvaart vanuit een economische perspectief benadrukt (Van Eldik & Van Dam, 2024).

Het CBS⁸ meet brede welvaart sinds 2020 op regionaal niveau en definieert de term als de kwaliteit van leven *hier en nu* en de mate waarin deze ten koste gaat van de brede welvaart van *latere* generaties of van die van mensen *elders* in de wereld. Leefbaarheid maakt geen onderdeel uit van de indicatoren die worden gemeten. Subjectief welzijn wel.

Vitaliteit en toekomstbestendigheid

Het begrip vitaliteit komt meerdere keren terug in de geanalyseerde documenten als iets wat men moet versterken en wordt vaak samen genoemd met 'kwaliteit van het landelijk gebied' (LNV, 2021). Daarnaast wordt benoemd dat de vitaliteit onder druk staat (LNV, 2021), maar wat vitaliteit precies is of waarom die onder druk staat, wordt niet nader toegelicht (LNV, 2021, 2023; Boekhold et al., 2024; RLI et al., 2023; Leidelmeijer & Mandemakers, 2022; During et al., 2023). Impliciet lijkt vitaliteit te worden gebruikt als uiting van een gesteldheid (bijvoorbeeld van gezondheid, duurzaamheid en veerkracht). Daarmee is het concept vaak nauw verbonden met het begrip 'toekomstbestendigheid' dat in enkele geanalyseerde documenten voorkomt (Boekhold et al., 2024; Van Eldik & Van Dam, 2024). Meestal wordt toekomstbestendigheid genoemd als een doel voor het landelijk gebied of voor de landbouwsector en de natuur, maar in de documenten wordt niet of slechts vaag gedefinieerd of toegelicht wat dat concreet betekent.

Sociale cohesie

Mandemakers et al. (2023), De Voogd & Cuperus (2023) en During et al. (2023) brengen het begrip sociale cohesie in verband met de leefbaarheid in het landelijk gebied. Alle drie constateren zij in hun rapport dat in gebieden met een sterke sociale cohesie, vaak ingebed in historische tradities en regionale kenmerken zoals 'noaberschap' en 'mienskip', vaker sprake is van actief burgerschap (zoals stemmen tijdens verkiezingen, meedoen in gebiedsontwikkelingsprocessen, je aan de wet houden) dan in gebieden met een vergelijkbare demografische samenstelling, maar minder sociale cohesie. Inwoners van gebieden met een sterke sociale cohesie oordelen over het algemeen positief over de leefbaarheid in hun gebied. In de rapporten wordt echter ook geconstateerd dat er landelijke gebieden zijn waar de sociale cohesie afneemt, bijvoorbeeld doordat er bepaalde voorzieningen verdwijnen die (ook) als belangrijke ontmoetingsplek fungeren of van symbolische of religieuze betekenis zijn. Een afname van voorzieningen staat echter niet per definitie gelijk aan afnemende sociale cohesie. Mensen kunnen soms juist meer naar elkaar omkijken als voorzieningen wegvallen.

Vertrouwen en vertegenwoordiging

In het rapport van De Voogd & Cuperus (2023) en 'Elke regio telt' van RLI et al. (2023) wordt een afname van vertrouwen en een gevoel van vertegenwoordiging genoemd als negatieve invloed op de ervaren leefbaarheid van een gebied. Mensen die afgehaakt zijn, hebben minder vertrouwen in de overheid, onder meer door een representatieprobleem. Het onderzoek van Afgehaakt Nederland (De Voogd & Cuperus, 2021) laat zien dat middelbaar opgeleiden in het landelijk gebied relatief sterk vertegenwoordigd zijn en dat er in enkele regio's in het noorden van het land relatief meer laagopgeleiden wonen. Uit dit onderzoek blijkt dat de voorkeuren en belangen van de middelbaar en laagopgeleiden minder sterk doorklinken in het beleid (niet verder gespecificeerd). Daarnaast zijn de meeste politici hoogopgeleid, wat ertoe kan leiden dat mensen een gebrek aan vertegenwoordiging van hun leef- en ervaringswereld ervaren. Bovendien missen zij politieke daadkracht en die combinatie leidt bij de inwoners tot een gebrek aan vertrouwen. RLI et al. (2023) brengt dit gebrek aan vertrouwen in instituties, waaronder expliciet de overheid, in verband met het verlies of de onevenredige verdeling van voorzieningen en investeringen in het landelijk gebied. Die ongelijke verdeling tussen stad en landelijk gebied zorgt ervoor dat sommige mensen in het landelijk gebied zich minder gezien en begrepen voelen, wat impact heeft op de leefbaarheid. Als de beleidsfocus bijvoorbeeld op economische centrumgebieden ligt, kan het landelijk gebied niet bijdragen aan en profiteren van bepaalde beleidsmaatregelen zoals subsidies (RLI et al., 2023).

Veiligheid en overlast

Het rapport over de Leefbaarometer (Mandemakers et al., 2021) noemt gedocumenteerde (on)veiligheid en een gevoel van (on)veiligheid en overlast als een belangrijk onderdeel van de ervaren leefbaarheid, omdat een gevoel van veiligheid als basisbehoefte wordt beschouwd. (On)veiligheid gaat volgens de Mandemakers et al. (2021) over de gedocumenteerde frequentie van misdrijven zoals moord en diefstal en de beleving of het gevoel van veiligheid. Niet elk misdrijf heeft evenveel invloed op de leefbaarheid. Een geweldsmisdrijf

⁸ Samenvatting | CBS

heeft bijvoorbeeld meer invloed dan cybercrime, omdat geweld lokaal vaker voorkomt en daarmee sterker geassocieerd kan worden met de leefbaarheid van een bepaalde wijk of regio. Daarnaast beschrijft de Leefbaarometer (Mandemakers et al., 2021) ook overlast en ervaren (on)veiligheid als onderdeel van ervaren leefbaarheid. Ervaren overlast en (on)veiligheid hoeft niet een-op-een overeen te komen met de misdaadstatistiek. Ook ongeregistreerde ervaringen, zoals burenruzies, niet alleen over straat durven en overlast van dronken mensen, beïnvloeden de ervaren (on)veiligheid. Veiligheid is ook een van factoren die expliciet worden genoemd als voorwaarde voor de overleving van dierlijke populaties (Meesters et al., 2024). Vooral voor prooidieren is veiligheid tegen roofdieren belangrijk voor hun voortbestaan. Indicatoren die de mate van (on)veiligheid voor populaties bepalen, zijn onder andere de grootte, verbondenheid en kwaliteit van habitats (de leefomgeving van soorten).

Erfgoed en cultuurhistorie

Cultuur komt ook als op waarden gebaseerd begrip en onderdeel van leefbaarheid naar voren in de geanalyseerde documenten (Mandemakers et al., 2021; Van Dam et al., 2019b; LNV, 2023; Van Dam et al., 2019a; During et al., 2023). Terwijl de Leefbaarometer vooral de fysieke aanwezigheid van culturele en/of recreatieve faciliteiten meeneemt als indicator voor leefbaarheid (Leidelmeijer & Mandemakers, 2022), maken During et al. (2023) daarnaast onderscheid tussen Cultuur met een hoofdletter C en cultuur met een kleine letter c. Opvattingen, (traditionele) waarden en manieren van denken vallen dan onder cultuur met een kleine letter c en de aanwezigheid van culturele voorzieningen zoals musea en culturele evenementen zijn onderdeel van Cultuur met een grote C.

Ook de rol van cultureel erfgoed wordt in de documenten beschreven. Volgens During et al. (2023) draagt cultureel erfgoed niet alleen bij aan de identiteit van een gebied en de sociale cohesie doordat het een gevoel van verbondenheid en trots oplevert, maar biedt het ook kansen voor creatieve ondernemers en beïnvloedt het op die manier ook de economische dynamiek in een regio. Dat maakt begrijpelijk waarom het verlies van cultureel erfgoed niet alleen als verlies maar ook als aantasting van de identiteit wordt ervaren. Enkele natuurorganisaties spreken over 'natuur als cultuur', waarbij ze natuurervaringen in verband brengen met de verbinding die mensen voelen met hun (natuurlijke) omgeving (Van Eldik & Van Dam, 2024).

Verwantschap en emotionele verbondenheid

In de geanalyseerde documenten worden soms specifieke emoties uitgelicht die te maken hebben met hoe mensen een bepaalde mate van verwantschap ervaren, ofwel met hun directe omgeving of met hun politieke vertegenwoordiging. Verwantschap en emotionele verbondenheid zijn waarden die vaak pas invulling krijgen in een actorperspectief, vandaar dat ze in beleidsadviserende documenten vaker impliciet dan expliciet worden genoemd. Een interessant voorbeeld is de emotie 'landschapspijn'. Die staat voor de pijn die veroorzaakt wordt als de gevarieerdheid van het landschap en de soortenrijkdom die mensen in hun jeugd ervaren hebben verloren gaan (Van Dam et al., 2019a). Dat er sprake is van pijn suggereert dat mensen dit als afbraak van hun omgeving ervaren, wat mogelijk een negatief effect heeft op de ervaren leefbaarheid. Dat landschap een emotionele en symbolische betekenis kan hebben, bevestigen ook Van Dam et al. (2019b).

During et al. (2023) stellen dat onderzoek naar leefbaarheid wordt gedomineerd door objectiverende onderzoeksmethoden, waardoor de emoties van inwoners onzichtbaar blijven. Daardoor ontstaat volgens hen een te positief beeld van de leefbaarheid in het landelijk gebied, dat niet past bij het regionale onbehagen dat inwoners in kwalitatieve onderzoeken zeggen te ervaren en het gevoel dat zij in de steek worden gelaten. Ook doet deze objectivering geen recht aan de positieve emotionele verbondenheid of de ervaren 'sense of belonging' van mensen, emoties die te maken hebben met aspecten als rust, ruimte, stilte en tradities. Zij geven daarom het advies om meer aandacht te besteden aan de uitschieters van monitoringresultaten en verschillende ervaringen tussen sociale groepen. Op die manier kom je volgens de auteurs echt bij de emoties, verhalen en hulpvragen.

De Voogd & Cuperus (2023) en RLI et al. (2023) schetsen in hun rapporten een beeld van een deel van het landelijk gebied waar emoties juist heel duidelijk naar voren komen. Emoties zoals teleurstelling, frustratie en een gevoel onrechtvaardigheid doordat inwoners van bepaalde gebieden zich niet herkennen in hun politieke vertegenwoordiging en zich achtergesteld voelen ten aanzien van stedelijke gebieden, worden nadrukkelijk genoemd. Verder noemen mensen gevoelens van onbehagen, wantrouwen en onwelbevinden

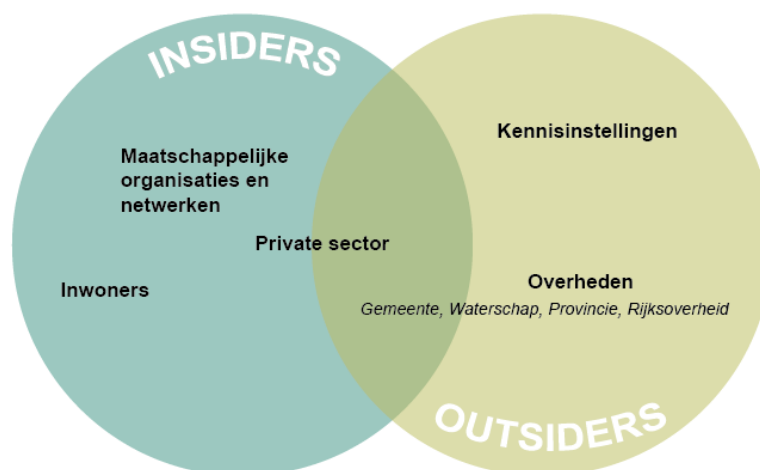
(zie ook het kopje 'Vertrouwen en vertegenwoordiging') die in verband worden gebracht met bepaalde sociaaleconomische factoren en (een gebrek aan) voorzieningen zoals arbeidsplaatsen en toegang tot goede scholing en gezondheidszorg (De Voogd & Cuperus, 2023).

Esthetiek

In meerdere beleidsadviserende documenten, waaronder de Leefbaarometer (Leidelmeijer & Mandemakers, 2022), worden esthetiek of daaraan verwante begrippen als onderdeel van leefbaarheid genoemd, maar zonder dat daar een eenduidige invulling aan wordt gegeven. Voorbeelden hiervan zijn 'een prettige omgeving om te wonen' (Boekhold et al., 2024), 'de kwaliteit van het landschap' (Van Dam et al., 2019b) en 'de culturele en relationele waarden van natuur' (Van Eldik & Van Dam 2024). Het gaat hierbij om wat mensen waarnemen en ervaren als ze naar buiten kijken of door het landschap bewegen. Esthetische aspecten zijn dan bijvoorbeeld 'de ervaring van openheid en vergezichten, landschapselementen die dat beeld afbakenen en alle variatie in groen, water en bebouwing die dat beeld verder inkleuren' (Van Dam et al., 2019a, p. 24). De esthetiek van landschappen wordt enerzijds als een belangrijke factor genoemd voor het vestigingsklimaat van een gebied (Van Dam et al., 2019b) en anderzijds als relationele waardering die mensen voelen bij de aanblik van hun omgeving (Van Eldik & Van Dam 2024). In beide interpretaties is de esthetiek van landschappen verbonden met een regionale of plaatselijke identiteit. Volgens RLI et al. (2023) leidt regionale identiteit, naast samenhang, ertoe dat mensen hun regio koesteren. In meerdere documenten wordt dit als profijtelijk gezien voor de (ervaren) leefbaarheid (Van Dam et al., 2019a; During et al., 2023; De Voogd & Cuperus, 2023).

4.1.4 Stakeholders en actoren die worden genoemd met betrekking tot leefbaarheid

Tijdens de analyse van de beleidsadviserende documenten is bekeken welke actoren er genoemd worden als het gaat om de leefbaarheid van het landelijk gebied. Hierbij is het belangrijk om te vermelden dat de documenten vaak door kennisinstellingen of overheden zijn geschreven. Actoren in het landelijk gebied die de leefbaarheid van hun gebied aan den lijve ervaren, noemen we de 'insiders' en de actoren die van buitenaf de leefbaarheid onderzoeken of beïnvloeden noemen we de 'outsiders' (zie figuur 6). In zekere zin raakt dit aan de classificatie van systeemwereld versus leefwereld: de wereld waarin keuzes worden gemaakt en systemen ingericht op het gebied van leefbaarheid (waaronder ook het bedenken en inzetten van indicatoren) en de wereld waarin de mensen die leefbaarheid ervaren in hun dagelijks leven. Hoewel actoren zoals boeren en inwoners in de documenten genoemd worden, kunnen we ervan uitgaan dat dit via de outsider-bril gebeurt. Er zijn grofweg vijf groepen actoren vastgesteld: kennisinstellingen, overheden, inwoners, maatschappelijke organisaties en netwerken en de private sector.

Figuur 6 *Insiders en outsiders: de actoren die in de geanalyseerde documenten naar voren zijn gekomen.*

4.1.4.1 Outsiders

Kennisinstellingen

Kennisinstellingen (bijv. adviesbureaus, universiteiten, RIVM, PBL) worden regelmatig genoemd als leverancier van kennis, data en scenario's (Van der Schans et al., 2020; RLI et al., 2023; LNV, 2021; Boekhold et al., 2024). Hun rol is adviserend en de opgedane kennis wordt gebruikt voor beleidsontwikkeling en monitoring. Ze vormen de brug tussen wetenschap en beleid en leveren input voor vraagstukken die mogelijk de leefbaarheid beïnvloeden, zoals stikstof en de energietransitie (LNV, 2021, 2023; Van der Schans et al., 2020; Boekhold et al., 2024). Kennisinstellingen zijn belangrijk voor beleids- en kennisinput maar niet primair uitvoerend (During et al., 2023).

Overheden

Overheden, en dan met name de Rijksoverheid en de provincies, worden in de geanalyseerde beleidsadviserende documenten veruit het vaakst en het meest expliciet genoemd (During et al., 2023; LNV, 2021, 2023; Van der Schans et al., 2020; Boekhold et al., 2024; RLI et al., 2023; Van Dam et al., 2019a; Van Dam et al., 2019b). Zij worden beschreven als verantwoordelijk voor het beleid en daarnaast als financier en regisseur van gebiedsgerichte maatregelen die mogelijk de leefbaarheid beïnvloeden. In het rapport 'Zorg voor landschap' (Van Dam et al., 2019a) staat beschreven dat het Rijk een faciliterende rol speelt in processen om ruimteclaims in het landelijk gebied in te passen in landschapinclusief omgevingsbeleid. Dit gebeurt onder meer door landschappelijke waarden⁹ te borgen en deze te verankeren in breder beleid, zoals ruimtelijkeordeningsbeleid, landbouwbeleid en natuurbeleid. In meerdere documenten komt naar voren dat de Rijksoverheid, mede als gevolg van decentralisatie sinds de Nota Ruimte uit 2006 (VROM, 2006), een meer terughoudende rol is gaan spelen. Tegelijkertijd is de verantwoordelijkheid voor zaken als natuurrealisatie en stikstofdoelen in toenemende mate bij de provincies komen te liggen. In het rapport 'Transities, ruimteclaims en landschap' benadrukken Van Dam et al. (2019b) dat de grote transities (klimaat, energie en landbouw) en de bijbehorende ruimteclaims van nationaal belang zijn en dat dit vraagt om hernieuwde betrokkenheid van het Rijk. Daarnaast is het Rijk ook bepalend voor besluiten over voorzieningen, zoals het sluiten van basisscholen en politiebureaus (During et al., 2023).

Gemeenten en provincies worden in de geanalyseerde beleidsadviserende documenten veelal gepositioneerd als uitvoerende bestuurslagen binnen het gebiedsgerichte beleid. Ze zijn verantwoordelijk voor het opstellen en uitvoeren van beheers- en inrichtingsmaatregelen. Daarnaast beschikken ze over de mogelijkheid om voorwaarden te stellen aan de kwaliteit van deze maatregelen en om landschapswaarden op te nemen in hun eigen omgevingsvisies en omgevingsplannen. In het rapport 'Zorg voor landschap' stellen Van Dam et al. (2019a) dat die landschapswaarden zorgen voor een hogere kwaliteit van leven, een grotere biodiversiteit en een aantrekkelijker woonomgeving. Daarnaast bezitten gemeenten en provincies grond. Gronden in overheidseigendom kunnen als eerste worden gebruikt voor het realiseren van transitieopgaven en zijn daarmee een belangrijke hefboom voor het behalen van maatschappelijke doelen als klimaatadaptatie en biodiversiteitsherstel. Dit versterkt tevens de uitgangspositie van lokale maatschappelijke organisaties die deze doelen willen verwezenlijken, wat kan bijdragen aan een grotere sociale cohesie (Van Dam et al., 2019a). Tot slot worden overheden genoemd als opdrachtgever van kennisproductie, waarbij zij nauw samenwerken met kennisinstellingen voor de ontwikkeling van scenario's, monitoring en beleidskaders (LNV, 2021; Leidelmeijer & Mandemakers, 2022).

4.1.4.2 Insiders

Inwoners

Inwoners, ook wel burgers genoemd, worden voornamelijk geïnterpreteerd als gebruikers van het landelijk gebied, als degenen op wie de leefbaarheid betrekking heeft en voor wie meetinstrumenten als de Leefbaarometer (BZK, 2024) uiteindelijk bedoeld zijn. Hoewel er binnen de actorengroep van inwoners of burgers meestal niet veel onderscheid gemaakt wordt (m.u.v. De Voogd & Cuperus, 2021; RLI et al., 2023), zien we dat boeren er wel uitgelicht worden. Die worden gepresenteerd als kernactoren in het landelijk gebied vanwege hun landgebruik, hun invloed op het landschap en hun rol in de landbouwtransitie. Van Dam et al. (2019b) benadrukken dat boeren niet alleen voedsel produceren, maar ook een bijdrage (kunnen) leveren aan bredere maatschappelijke opgaven zoals natuurbeheer, waterbeheer en het behoud en herstel

⁹ Voorbeelden van landschappelijke waarden in het rapport zijn openheid, kleinschaligheid, sloten, houtwallen en bomenrijen.

van landschapskwaliteiten. Volgens Westerink (2020) botsen beleidsmaatregelen soms met sociale normen onder boeren. Beleidsinterventies kunnen volgens deze studie beter worden afgestemd op deze normen, omdat ze anders tot weerstand kunnen leiden, zelfs als de praktische belemmeringen voor boeren zijn opgelost. Boeren worden vanuit hun agrarische ondernemersrol in meerdere documenten gepositioneerd als doelgroep van de beleidsmaatregelen (bijv. op het gebied van stikstofmaatregelen), maar ook als actoren met eigen handelingsruimte en verantwoordelijkheid.

Vaak worden burgers en inwoners beschreven in relatie tot andere actoren. Onder anderen RLI et al. (2023) en de Voogd & Cuperus (2023) beschrijven een toenemend gevoel van wantrouwen van inwoners richting de overheid, vooral in gebieden waar mensen zich achtergesteld voelen en waar voorzieningen verdwijnen. Zij signaleren ook een representatieprobleem in landelijke gebieden, wat betekent dat burgers zich politiek onvoldoende vertegenwoordigd voelen. Deze auteurs onderstrepen het belang van hernieuwd vertrouwen en versterking van de participatie, sociale cohesie en daarmee de leefbaarheid in landelijke regio's. Het gevoel van deze inwoners is een essentiële indicator voor de leefbaarheid (During et al., 2023).

Maatschappelijke organisaties en netwerken (bijv. kerken en buurthuizen)

Maatschappelijke organisaties komen in de documenten minder vaak voor. Wanneer ze wel genoemd worden, gaat het vaak om natuur- en milieuorganisaties of boerenorganisaties. Maatschappelijke organisaties staan dicht bij de inwoners van een gebied en zijn daarom een belangrijke partner in gebiedsprocessen. Daarnaast is er aandacht voor sociale netwerken en voorzieningen in dorpen, zoals buurthuizen, verenigingen of kerkelijke verbanden. During et al. (2023) beschrijven dat dit soort gemeenschapsinfrastructuur essentieel is voor sociale cohesie en zelforganisatie, met name in regio's waar de publieke voorzieningen onder druk staan. Zulke netwerken worden niet altijd als beleidsactor benoemd, maar hun functie als drager van leefbaarheid wordt expliciet erkend. In bredere zin geldt dat maatschappelijke organisaties vooral fungeren als klankbord voor de samenleving en als schakel tussen of aanspreekpunt voor kennisinstellingen/overheden en de samenleving.

Private sector

De private sector kwam weinig terug in de geanalyseerde beleidsadviserende documenten. Bedrijven en de private sector worden af en toe genoemd, maar vaak zonder concrete uitspraken over hun rol als actor in het beleid of op het gebied van leefbaarheid. Een uitzondering zijn boerenbedrijven (Van Dam, 2019a&b). Over het algemeen is er weinig zicht op de actieve rol van bedrijven in beleidsvorming of monitoring in relatie tot de leefbaarheid van het landelijk gebied. During et al. (2023) benoemen wel het belang van bepaalde voorzieningen die worden gerund door private partijen die niet alleen in producten en werkgelegenheid voorzien, maar ook fungeren als ontmoetingsplek. Dit zijn onder meer kleinschalige winkels of horeca.

4.1.4.3 Leefbaarheid nu en in de toekomst

De auteurs van veruit de meeste geanalyseerde documenten benoemen leefbaarheid als iets wat moet worden behouden, wat mogelijk in de toekomst onder druk kan komen te staan of structureel moet worden verbeterd (LNV, 2023; Boekhold et al., 2024; RLI et al., 2023; Leidelmeijer & Mandemakers, 2022; During et al., 2023). Hun constatering over leefbaarheid zijn gebaseerd op monitoringgegevens. Volgens de Leefbaarometer (Leidelmeijer & Mandemakers, 2022) gaat het momenteel gemiddeld goed met de leefbaarheid in Nederland. Toch zijn er ook gebieden waar de leefbaarheid onder druk staat, bijvoorbeeld doordat de fysieke omgeving achteruitgaat en voorzieningen verdwijnen of doordat er minder sociale cohesie en veiligheid wordt ervaren. During et al. (2023) merken echter op dat de constatering in de rapportage over de Leefbaarometer (Mandemakers et al., 2021) soms niet aansluiten bij de emoties die spelen in het landelijk gebied, want daar heerst soms ook veel onbehagen en onvrede. Dat komt doordat de kwantitatieve methode naar gemiddelden kijkt, waarin de outliers (buitenbeentjes) ondersneeuwen. In hun verkenning van maatschappelijke visies op de toekomst van de landbouw en de natuur bekijken Van Eldik & Van Dam (2024) hoe vertegenwoordigers van de landbouwsector en natuurorganisaties wensen dat de toekomst¹⁰ wordt vormgegeven. Leefbaarheid wordt in dit rapport alleen genoemd in de groene onderwijsagenda en lijkt daarmee niet of nauwelijks een onderwerp van zorg te zijn binnen deze twee domeinen.

¹⁰ Richtlijn 2050 of 2030.

5 Leefbaarheid, landbouw en natuur

Na het analyseren van zowel de wetenschappelijke artikelen als de beleidsadviserende documenten kan worden geconcludeerd dat leefbaarheid in deze documenten niet vaak direct in relatie tot landbouw en natuur wordt genoemd. Andersom noemen de partijen die landbouw- en natuurbelangen vertegenwoordigen leefbaarheid ook niet expliciet als thema (Van Eldik & Van Dam, 2024). Wel hebben bepaalde begrippen en indicatoren die gebruikt worden om leefbaarheid uit te drukken een duidelijke relatie met landbouw en natuur. De meeste van die begrippen en indicatoren gaan over leefbaarheid in de fysieke omgeving, maar ze hebben mogelijk ook grote gevolgen voor andere discourses over leefbaarheid.

Landbouw en natuur als onderwerp van ruimtelijke spanningen en transitieopgaven

In vrij veel geanalyseerde documenten komt de verhouding tussen landbouw en natuur naar voren als een spanningsveld dat zich afspeelt rond ruimtegebruik, maatschappelijke waarden en duurzaamheidstransities (Bos et al., 2023; LNV 2021; 2023, Van Dam et al., 2019b; Van Eldik & Van Dam, 2024; RLI et al., 2023; Van der Schans et al., 2020). Zowel landbouw als natuur wordt als essentiële functie gezien, en beide zijn bepalend voor de kwaliteit van het landelijk gebied. De auteurs benadrukken de noodzaak om deze functies in balans te brengen, zeker in relatie tot opgaven rond stikstof, klimaat, biodiversiteit en waterkwaliteit. In de bijlage van het *Ontwerp Nationaal Programma Landelijk Gebied* (LNV, 2023) wordt de interactie tussen natuur/landbouw en leefbaarheid wellicht het duidelijkst beschreven. Waar de natuur bijdraagt aan leefbaarheid via klimaatadaptatie, landschap en herstel van biodiversiteit, raakt de landbouw aan leefbaarheid via economische perspectieven, ruimtelijke keuzes en milieukwaliteit. De transitie naar een duurzame landbouw wordt dan ook gezien als een belangrijke randvoorwaarde voor een toekomstbestendig, kwalitatief en leefbaar landelijk gebied (LNV, 2021; 2023; Van Eldik & Van Dam, 2024; Van der Schans et al., 2020).

Landouworganisaties zelf benadrukken de waarde van de landbouw voor het behoud van de brede welvaart en de vitaliteit in het landelijk gebied, waarbij aan brede welvaart vooral een economische invulling wordt gegeven en vitaliteit vooral te maken heeft met het behoud van de economische waarde van de landbouw in de toekomst (Van Eldik & Van Dam). In een verkenning van brede welvaart in het landelijk gebied wordt dit als volgt verwoord: 'Zonder nieuwe wegen voor de landbouw, geen vitaal platteland' (LNV, 2021).

Natuurorganisaties drukken de waarde van de natuur deels uit in functionele zin (bijvoorbeeld in termen van ecosysteemdiensten en recreatiemogelijkheden), maar net zozeer als iets intrinsieks, cultureels en emotioneels. Deze meer 'zachte waarden' zijn vaak gekoppeld aan normatieve opvattingen, zoals 'natuur moet beschermd worden' en 'toekomstige generaties hebben recht op natuur(beleving)'. Landbouw en natuur worden niet altijd los van elkaar gezien. Van Eldik & Van Dam (2024) noemen ook maatschappelijke visies die landbouw en natuur in de ruimte trachten te verenigen, bijvoorbeeld met natuurinclusieve landbouw. Dat is een vorm van duurzame landbouw die optimaal gebruikmaakt van de natuurlijke omgeving en die integreert in de agrarische bedrijfsvoering (Erisman et al., 2017). Deze vorm van landbouw 'verrijkt' de biodiversiteit op het bedrijf, 'benut' de ecosysteemdiensten op een duurzame manier en 'spaart' de natuur en de biodiversiteit op het bedrijf en in de omgeving door emissiereductie.

Van Dam et al. (2019b) beschrijven dat naast de landbouwtransitie ook andere nationale transitieopgaven, zoals de energietransitie en klimaatbestendigheid, het landschap onder druk zetten en dat functies gecombineerd moeten worden via meervoudig ruimtegebruik. Ook in deze opgaven is er een verbinding met landbouw en natuur: zo worden zonnepanelen en windmolens vaak op landbouwgrond geplaatst en kunnen natuurgebieden worden ingezet als klimaatbuffers, bijvoorbeeld voor wateropvang na de overstroming van rivieren. Klimaatadaptieve maatregelen die tevens de natuur versterken, worden ook wel 'nature-based solutions' genoemd (zie o.a. Voskamp et al., 2023).

Hoge verwachtingen van de boer: systeemdruk en sociale druk

De noodzaak van deze transitie legt veel druk op de boeren. Van Dam et al. (2019b) beschrijven dat het huidige landbouwsysteem is ingericht vanuit naoorlogse waarden als voedselzekerheid en export, terwijl we daar nu nieuwe waarden als biodiversiteit, broeikasgasreductie en klimaatadaptatie tegenover zetten. Deze nieuwe waarden staan er nu slechter voor, terwijl de voedselveiligheid is geborgd. We verwachten dat boeren een bredere rol kunnen vervullen in het landschap dan alleen als voedselproducenten. Boeren die zorgvuldig omgaan met hun land en water, zijn ook potentiële leveranciers van maatschappelijke diensten zoals bodem- en waterkwaliteit en biodiversiteitsbeheer (Van Dam et al., 2019b). Boeren opereren daarnaast onder druk van productie-eisen, regelgeving, sociale verwachtingen en veranderende klimaatomstandigheden. Zo stelt het PBL dat provincies inzetten op agrarische zelfrealisatie voor het behalen van natuurdoelen zoals het Natuurnetwerk Nederland, maar dat de belangstelling hiervoor niet toeneemt (Van Dam et al., 2019b). Hoewel het beleid inzet op verduurzaming en boeren gepositioneerd worden als sleutelactoren in deze transitie, ontbreken er structurele prikkels en verdienmodellen om die diensten te waarborgen. Boeren voelen zich onder meer om die reden in toenemende mate niet gezien en verliezen het vertrouwen in overheden (Van Eldik & Van Dam, 2024; RLI et al., 2023), terwijl zonder hun samenwerking de kans van slagen van de duurzaamheidstransities een stuk kleiner wordt, wat wellicht de leefbaarheid van Nederland onder druk kan zetten. Ook kan het afhaken van boeren zijn weerslag hebben op de sociale cohesie in het landelijk gebied (De Voogd & Cuperus, 2021). Delen van het landelijk gebied met een sterke agrarische beroepsbevolking kunnen zich bijvoorbeeld gaan afzetten tegen de stad, maar ook boeren onderling kunnen verschillende opvattingen hebben over wat een 'goede boer' is, wat weer druk kan zetten op de sociale cohesie binnen de plaatselijke boerengemeenschap (Westerink, 2020).

Leefbaarheid voor niet-menselijke soorten in het landelijk gebied

De natuur zelf is het slechtst vertegenwoordigd in de geanalyseerde beleidsdocumenten over leefbaarheid in het landelijk gebied. Als we uitgaan van de leefbaarheidsdefinitie van Veenhoven (2014), 'Leefbaarheid is de mate waarin een omgeving geschikt is voor het welzijn en aanpassingsvermogen van een soort', dan is de leefbaarheid vanuit het perspectief van planten en dieren in het agrarisch gebied wellicht het beste te beschrijven als de basiskwaliteit van de natuur. Het gaat namelijk niet alleen slecht met beschermde planten- en diersoorten, maar ook de populaties van algemene soorten in agrarisch en bebouwd gebied nemen gestaag af (Meesters et al., 2024). Om juist die algemene soorten beter in beeld te krijgen, is het begrip 'Basiskwaliteit Natuur' (BKN) geïntroduceerd. Hiermee wordt aangegeven of de minimale ecologische condities aanwezig zijn die nodig zijn om algemene soorten in stand te houden en om natuurlijke processen te ondersteunen. De aanwezigheid van bepaalde algemene soorten broedvogels, dagvlinders en vaatplanten (de zogenaamde BKN-soorten) geeft aan in hoeverre de inrichting van het landschap, de milieucondities en het beheer op orde zijn. Deze condities zijn niet alleen cruciaal voor de biodiversiteit zelf, maar ook voor het bereiken van een gezonde leefomgeving en voor het kunnen leveren van ecosysteemdiensten. Voorbeelden van ecosysteemdiensten zijn bestuiving, natuurlijke plaagonderdrukking en het bieden van een voor recreanten aantrekkelijk gebied. De Basiskwaliteit Natuur richt zich op bebouwd en agrarisch gebied waar natuur niet de primaire functie is.

Beredeneerd vanuit de Basiskwaliteit Natuur, zijn er in vrij veel landelijke gebieden maatregelen nodig om de leefbaarheid voor soorten in het agrarisch gebied te vergroten, zoals de herintroductie van landschapselementen. Zulke maatregelen kunnen soms schuren met andere functies in het landelijk gebied, zoals landbouw, energie, wonen, recreatie en de leefbaarheid. Waar maatregelen precies schuren met de leefbaarheid of de leefbaarheid juist versterken, is nog een blinde vlek.

6 Discussie en reflectie

Zoals eerder toegelicht, is de uit de wetenschappelijke literatuur afgeleide onderverdeling in vier discourses van leefbaarheid (fysiek, structureel, op waarden gebaseerd, tijd- en actorgebonden) in de praktijk niet zo scherp afgebakend en hebben de discourses invloed op elkaar. In de analyse van beleidsadviserende documenten zijn bepaalde relaties tussen de thema's opgevallen; aanknopingspunten die de samenhang tussen de verschillende discourses expliciet maken. Aanvullend hierop verwachten de onderzoekers op basis van persoonlijke en publieke discussies dat er impliciete relaties tussen discourses zijn te benoemen die van invloed (gaan) zijn op de leefbaarheid. In dit hoofdstuk lichten we deze expliciete en impliciete relaties tussen de discourses toe.

6.1 Expliciete samenhang tussen de discourses

Meervoudig ruimtegebruik en op waarden gebaseerde interpretaties van leefbaarheid

In de beschrijving van 'fysieke interpretaties' van leefbaarheid die zijn gevonden in beleidsadviserende documenten, wordt gesproken over ruimteclaims, het verlies van voorzieningen en de transities die gaan plaatsvinden. De stellingname in de meeste documenten is dat de ruimtelijke opgaven (o.a. het inpassen van de energietransitie, de woningopgave en biodiversiteitsherstelmaatregelen) urgent zijn en niet los van elkaar opgelost kunnen worden. Het is daarom noodzakelijk om functies in de ruimte te combineren en waar mogelijk te werken aan meervoudig ruimtegebruik (LNV, 2021, 2023; De Voogd & Cuperus, 2021; Van Dam et al., 2019a; During et al., 2023; Van Dam et al., 2019b; Van Eldik & Van Dam 2024). Op sommige plekken in het landelijk gebied conflicteert de opeenstapeling van ruimteclaims met de landschapskwaliteit en/of de ervaren leefbaarheid van het landelijk gebied. Zulke gevallen vragen om een afweging van waarden: wat vinden we belangrijk(er)? Vrijwel alle geanalyseerde rapporten pleiten voor een integrale en strategische ruimtelijke afweging op verschillende bestuursniveaus, waarin leefbaarheid wordt meegenomen. Hoe er invulling wordt gegeven aan leefbaarheid is echter vaak een op waarden gebaseerde en politieke kwestie. De ruimteclaims kunnen bovendien nog gaan toenemen. Ruimteclaims waar nu veel over wordt gesproken, gaan over energie, landbouw, wonen en klimaatadaptatie, maar op basis van geopolitieke dynamieken en alle onzekerheden rondom klimaatverandering, kan worden voorzien dat in de toekomst ook defensie en migratie ruimte zullen vragen in het landelijk gebied. Onder migratie verstaan we in dit geval de verplaatsing van mensen en dieren, planten en andere levende organismen.

De kloof tussen actoren en het systeem

Wat aan de transities nog meer opvalt, is dat het verlies van voorzieningen grotendeels door actoren van binnenuit wordt ervaren, maar dat deze transities met name worden aangejaagd door actoren van buitenaf. Een lokale bakker die stopt of een school die verdwijnt door te weinig leerlingen, heeft voornamelijk impact op actoren in het gebied. De aanleg van windparken of de bouw van woonwijken wordt voornamelijk aangestuurd door actoren die niet per definitie uit het landelijk gebied zelf komen. Dit onderscheid zien we sterk terugkomen de onderverdeling van actoren in outsiders en insiders en daarmee het verschil tussen systeem- en leefwereld. In de geanalyseerde beleidsadviserende documenten wordt het belang van burgerbetrokkenheid bij de leefomgeving en de wens van de overheid om draagvlak en betrokkenheid te creëren voor een succesvolle uitvoering van beleid en inrichting regelmatig genoemd (Van Dam et al., 2019a; 2019b; LNV, 2023; During et al., 2023). Tegelijkertijd vindt volgens de geanalyseerde rapporten de grootste beleidsinteractie op het gebied van leefbaarheid plaats via monitoring, kennisproductie of beleidsimplementatie. Er wordt weliswaar onderzocht hoe de inwoners leefbaarheid interpreteren, maar het zijn niet de inwoners die de beleidsimplementatie vervolgens vormgeven.

Wantrouwen naar het systeem en verlies van voorzieningen

Het verschil tussen insiders en outsiders komt in de beleidsadviserende documenten het duidelijkst naar voren in de constatering over het verlies aan vertrouwen in instituties. RLI et al. (2023) spraken in hun onderzoek met mensen die lieten weten dat steunprogramma's van de Rijksoverheid niet toereikend zijn.

Landelijke regio's hebben een structurele achterstand als het gaat om voorzieningen die gericht zijn op bijvoorbeeld gezondheid, onderwijs, bereikbaarheid en economische welvaart. Dat bevestigen ook De Voogd & Cuperus (2021), maar het wordt enigszins afgezwakt door Vrooman et al. (2025). Daarnaast voelen lageropgeleide mensen zich over het algemeen niet gezien of vertegenwoordigd, mede doordat zij ervaren dat hun belangen minder in beleid terugkomen en er minder politici zijn met een vergelijkbare achtergrond. Wanneer zij wel worden vertegenwoordigd, worden hun behoeften vaak niet vervuld. Dit leidt tot vervreemding bij mensen die de politiek toch al als een andere wereld ervaren (De Voogd & Cuperus, 2021). Dat verlies aan vertrouwen in de overheid en het democratisch onbehagen worden mede veroorzaakt door de afname van (overheids)voorzieningen. De Voogd & Cuperus (2021) onderzochten waarom bepaalde groepen in Nederland afhaken en wat de ruimtelijke weerslag hiervan is. Met afhaken bedoelen zij politieke (non)participatie, wantrouwen in de politiek en afwijkende opvattingen ten opzichte van de politieke mainstream. In hun onderzoek lieten ze zien dat het verdwijnen van voorzieningen verreikende gevolgen kan hebben. Zo vonden ze dat protestpopulisme en het stemmen op buitenstaanderpartijen in de periferie vaak komt door het verdwijnen van publieke voorzieningen en niet door de komst van niet-westerse immigranten (De Voogd & Cuperus, 2021).

Sociale cohesie en korte- of langetermijnstrategieën

Het is voor overheden gemakkelijker om samen te werken met gemeenschappen met een hoge mate van sociale cohesie en organisatiekracht. Regio's met relatief veel hogeropgeleiden en regio's met een grotere sociale cohesie kunnen zich beter aanpassen aan maatschappelijke veranderingen, waardoor ze zichtbaarder zijn voor de overheid (De Voogd & Cuperus, 2021). During et al. (2023) stellen in hun rapport dat overheidsbeleid gericht is op het versterken van regio's met goede organisatiekracht. Daarmee wordt het verschil tussen actieve en inactieve gemeenschappen nog vergroot. Dat verschil is onder meer terug te zien in kwantitatieve vergelijkingen van leefbaarheid: sterke regio's worden sterker en zwakkere regio's zwakker (RLI et al., 2023; Vrooman et al., 2025). Veelgenoemde kritiek is dat instituties niet afdoende gebiedsgericht werken en dat de betrokkenheid van burgers bij het maken en uitvoeren van beleid tekortschiet (De Voogd & Cuperus, 2021; Boekhold et al., 2024; Van Dam et al., 2019a; LNV, 2021). Daardoor creëren instituties afstand tot het gebied en voelen gemeenschappen zich niet gehoord. De overheid raakt daardoor zijn voelspriet in het gebied kwijt (RLI et al., 2023). Dit geeft aan dat de overheid de connectie en het gevoel met het gebied verloren is. Dat geldt ook andersom, want de inwoners en gemeenschappen zijn ook de connectie met en het vertrouwen in de overheid kwijt. Om deze achterstanden goed aan te pakken is langdurige aandacht nodig. Het helpt dus niet dat steunprogramma's van de Rijksoverheid vaak te kortdurend, van beperkte omvang en incidenteel zijn. Daardoor kunnen de achterstanden niet goed worden aangepakt en opgelost (RLI et al., 2023).

Kort samengevat zien we in de beleidsadviserende documenten een algemeen beeld dat het vertrouwen tussen overheid en inwoners van het landelijk gebied afneemt door het verdwijnen van voorzieningen, een gebrek aan langdurige steun en onvoldoende gebiedsgericht beleid. Dit leidt tot vervreemding. Het oplossen van structurele achterstanden vraagt om meer betrokkenheid en een duurzame inzet van instituties.

6.2 Impliciete bevindingen en relaties

In de beginfase van het onderzoek en tijdens de literatuurstudie zijn bepaalde verwachtingen ontstaan over de thema's die vermoedelijk een rol zouden spelen in de context van leefbaarheid. Die verwachtingen hadden te maken met thema's die tijdens het onderzoek vaak terugkeerden in politieke discussies (zie de introductie). Niet alle thema's waarvan vooraf werd verwacht dat ze zouden worden genoemd in beleidsadviserende documenten, zijn daadwerkelijk expliciet aan bod gekomen in onze analyse. Wel konden twee thema's impliciet als aspecten van leefbaarheid worden aangemerkt.

Sociale cohesie en sociaal-culturele demografische diversiteit

In meerder beleidsdocumenten wordt sociale cohesie in verband gebracht met leefbaarheid (Mandemakers et al., 2023; De Voogd & Cuperus, 2023; During et al., 2023). In deze rapporten constateren de auteurs dat in gebieden met een grote sociale cohesie en een sterke, streekgebonden identiteit over het algemeen een hogere mate van leefbaarheid wordt ervaren. Afbraak van deze cohesie wordt met name geweten aan structurele verschillen, zoals opleidingsniveau, (een gebrek aan) economische kansen en een afname van

voorzieningen, maar zelden of nooit aan grote veranderingen in de sociaal-culturele, demografische samenstelling van de bevolking. Bij het lezen van de rapporten is het de onderzoekers opgevallen dat de gebieden met een grote sociale cohesie die als voorbeeld worden aangedragen, over het algemeen ook een hoge mate van culturele en religieuze homogeniteit vertonen. Dit roept de vraag op wat het effect is van de toenemende demografische diversiteit op de (ervaren) leefbaarheid. Bijna nergens in de rapporten wordt gesproken over het effect van secularisatie of andere religies en culturen op de ervaren leefbaarheid in het landelijk gebied. Alleen During et al. (2023) benoemen dat het verdwijnen van kerken een zorgelijke trend is, omdat daarmee een belangrijke ontmoetingsplek verdwijnt. Van Eldik & Van Dam (2024) raken in hun verkenning van maatschappelijke visies op landbouw en natuur aan het thema arbeidsmigratie in relatie tot landbouw. Daaruit wordt duidelijk dat bepaalde sectoren in de landbouw sterk afhankelijk zijn van arbeidsmigranten en worstelen met het inpassen van de juiste voorzieningen om arbeidsmigranten te huisvesten in het landelijk gebied. Dit kan duiden op een mogelijk dilemma tussen fysieke (huisvesting) en structurele omstandigheden (arbeidsbehoeften) die te maken hebben met (de ervaren) leefbaarheid in het landelijk gebied. In de overige geanalyseerde documenten wordt dit echter niet genoemd.

Methodische verschillen

Uit de geanalyseerde beleidsadviserende documenten komt naar voren dat bewoners van het platteland ongelijkheid (of een kloof) ervaren tussen hun omgeving en stedelijke gebieden (De Voogd & Cuperus, 2021; During et al., 2023). Het rapport van Vrooman et al. (2025) stelt echter dat maatschappelijke overtuigingen, leefwerelden en structurele ongelijkheid niet afhankelijk zijn van de geografische context, dus of iemand op het platteland of in de stad woont. Ze stellen dat individuele verschillen belangrijker zijn dan de plek waar iemand woont. Dit geldt echter niet voor het idee dat de landelijke politiek niet genoeg aandacht heeft voor de regio waarin iemand woont. Dit verschil kan wellicht verklaard worden door de toegepaste methode. Waarin Vrooman et al. (2025) en ook Mandemakers et al. (2021) gebruikmaken van kwantitatieve methoden om leefbaarheid te onderzoeken, is er in de andere beleidsadviserende documenten vooral gebruikgemaakt van kwalitatieve methoden. Zo kunnen er verschillende ideeën ontstaan over de staat van de leefbaarheid, wat het lastig kan maken om er beleid op te voeren. During et al. (2023) laten in hun onderzoek naar leefbaarheid op het platteland zien dat er een mismatch is tussen de kennis over leefbaarheid, die onder meer gebruikt wordt voor het beleid en objectiverend is, en de emoties die spelen in de samenleving in het landelijk gebied. Daaruit volgt onder meer het advies om voor de monitoring van leefbaarheid gebruik te maken van een triangulatie van methoden, wat wil zeggen dat je leefbaarheid onderzoekt met meerdere methoden die verschillende data opleveren.

Niet alleen boeren hebben te maken met leefbaarheid, landbouw en natuur

Boeren zijn vrijwel de enige actorgroep die expliciet wordt genoemd als het gaat over veranderingen in het landelijk gebied die raken aan leefbaarheid, landbouw en natuur (Van Dam et al., 2019a, 2019b; Van Eldik & Van Dam, 2024; RLI et al., 2023). De reden daarvan is dat boeren worden geassocieerd met eigenaarschap over hun land en daarmee een hoge mate van invloed hebben op wat er met dat land gebeurt - of juist niet gebeurt. Tegelijkertijd is dit een te versimpeld beeld, dat wordt versterkt door binaire beleidsdoelen of onderzoeksopzetten: voorzieningen gaan over burgers, natuur en landschap gaan over boeren.

In de praktijk zijn boeren ook burgers en zijn er tal van burgerorganisaties die zich ofwel inzetten voor het behoud van landschappen of het versterken van landschappen. Kortom, de praktijk is een stuk complexer en wordt soms platgeslagen doordat er met name wordt gezocht en gestuurd op categorieën en causaliteit. Waar tot nu toe nog te weinig onderzoek over is te vinden, is de relatie tussen de leefwereld van mensen en hun visie op veranderingen in het landelijk gebied. Daarbij staat niet zozeer de causaliteit, maar de beleefde realiteit van mensen centraal. Dit vraagt met name om meer interactieve en participatieve manieren van onderzoek.

7 Conclusies en aanbeveling

7.1 Conclusies

De verschillende interpretaties van leefbaarheid hebben gevolgen voor de methoden die worden gebruikt om de mate van leefbaarheid aan te tonen.

Op basis van de bevindingen, zowel in de wetenschappelijke als de beleidsmatige verkenning, kan worden geconcludeerd dat leefbaarheid op zeer uiteenlopende manieren kan worden geïnterpreteerd. De benadering die wordt gekozen, heeft daarom gevolgen voor het beeld van leefbaarheid dat wordt geschetst.

Op basis van de wetenschappelijke analyse zijn vier discoursen over leefbaarheid onderscheiden: leefbaarheid in de fysieke omgeving, leefbaarheid in systemen en structuren, leefbaarheid gebaseerd op waarden en tijd- en actorgebonden leefbaarheid. Deze discoursen zijn alle in meer of mindere mate ook van toepassing op hoe leefbaarheid vanuit beleidsperspectief wordt benaderd, waarbij gebruik wordt gemaakt van verschillende kwantitatieve en kwalitatieve begrippen en indicatoren.

Voor het uitdrukken van leefbaarheid in de fysieke omgeving en in systemen en structuren wordt gebruikgemaakt van een grote hoeveelheid kwantitatieve indicatoren.

Leefbaarheid in de fysieke omgeving wordt uitgedrukt in biofysische omstandigheden (o.a. klimaat, biodiversiteit en milieu) en aanwezige voorzieningen (o.a. woningen, scholen, zorginstellingen). Twee thema's die spelen rondom leefbaarheid in de fysieke omgeving zijn transities en het verlies en/of behoud van voorzieningen. Transities zijn relevant voor de fysieke leefbaarheid omdat ze vaak gepaard gaan met een bepaalde ruimteclaim in het gebied, bijvoorbeeld voor hernieuwbare energie of woningen. Vaak zijn het overheden of kennisinstellingen die aansturen op transities, de outsiders. Insiders, zoals inwoners en lokale ondernemers en netwerken, ondervinden echter de meeste impact van die transities en voelen zich soms te weinig betrokken of gezien. De urgentie van transities, in combinatie met een verlies van voorzieningen, leidt ertoe dat sommige delen van het landelijk gebied of groepen in het landelijk gebied zich in toenemende mate afzetten tegen de gevestigde orde. Boeren worden in sommige beleidsadviserende documenten expliciet genoemd, omdat meerdere transitieopgaven vragen om veranderingen in de landbouw en/of ruimte met een landbouwbestemming.

De leefbaarheid in structuren en systemen wordt uitgedrukt aan de hand van sociaaleconomische, demografische en sociaal-culturele gegevens (o.a. opleidingsniveau, werkgelegenheid, gezondheidsgegevens en sociaal-culturele initiatieven en netwerken). Door de centralisatie van voorzieningen verdwijnen hoogopgeleide arbeidsplaatsen uit het landelijk gebied. Daardoor is het aanbod onvoldoende divers om de verschillende inwoners met verschillende opleidingsniveaus te bedienen. Gebieden met een minder divers arbeidsaanbod krijgen vaker een lagere leefbaarheidswaardering.

Op waarden gebaseerde interpretaties van leefbaarheid of leefbaarheid vanuit het perspectief van bepaalde actoren worden vaak onderzocht met kwalitatieve onderzoeksmethoden.

Leefbaarheid wordt relatief vaak in verband gebracht met maatschappelijke waarden, zaken en fenomenen die we als belangrijk ervaren, zonder dat daar eenduidig invulling aan wordt gegeven. Zo wordt leefbaarheid in verband gebracht met brede welvaart, vitaliteit en toekomstbestendigheid, sociale cohesie, vertrouwen en vertegenwoordiging, veiligheid, erfgoed en cultuurhistorie, verwantschap en emotionele verbondenheid en esthetiek. Een verschil in waarden ligt vaak ten grondslag aan frictie over ruimtelijke besluiten in het landelijk gebied. Deze frictie komt het sterkst naar voren in de context van fysieke transitieopgaven, waarbij er discussie kan ontstaan over wat belangrijk wordt geacht en door wie. Ook speelt de kloof tussen insiders en outsiders een rol, waarbij de op waarden gebaseerde interpretaties van leefbaarheid sterk uiteen kunnen lopen. Zo vatten boerenorganisaties brede welvaart vooral op in economische zin, terwijl de term vanuit een beleidscontext juist wordt geïntroduceerd als kritiek op te zwaar wegende economische belangen.

Leefbaarheid wordt in beleidsadviserende documenten weinig expliciet en te beperkt in verband gebracht met landbouw en natuur

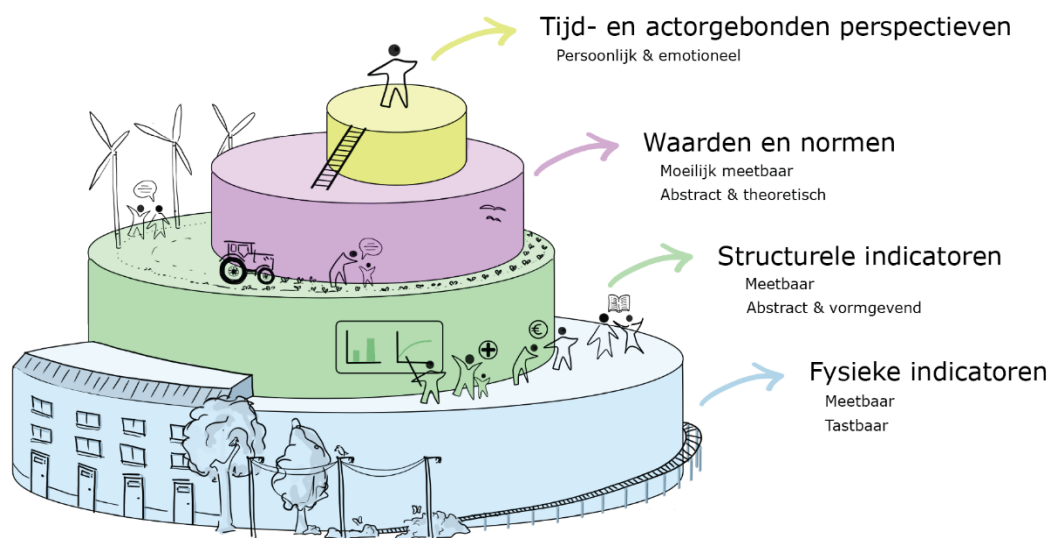
Leefbaarheid in de fysieke omgeving wordt soms in verband gebracht met landbouw, meestal omdat landbouw een groot beslag legt op de ruimte en daardoor zowel de oorzaak als de oplossing kan zijn van bepaalde transitieopgaven. Overheden en kennisinstellingen hebben hoge verwachtingen van de beheerders van die ruimte, met name boeren. De boeren zelf voelen zich echter niet altijd erkend in die verwachtingen, wat een negatieve weerslag kan hebben op de sociale cohesie binnen boerengemeenschappen en in het landelijk gebied. Bovendien hebben ook andere bewoners van het landelijk gebied een mening over leefbaarheid en de invloed op landbouw en natuur. Daarvoor is in de meeste onderzoeken en beleidsadviezen echter geen plaats.

Natuur draagt bij aan leefbaarheid via ecosysteemdiensten, haar culturele en esthetische waarde en de emotionele band die mensen ervaren, maar krijgt verder geen eigen stem in beleidsadviserende documenten over leefbaarheid.

7.2 Aanbeveling voor integraal en participatief onderzoek naar leefbaarheid in het landelijk gebied

Op meerdere plekken in dit rapport is te lezen dat discourses over leefbaarheid in het landelijk gebied vaak niet los van elkaar staan en op veel vlakken met elkaar samenhangen. Toch lijkt het lastig om een compleet beeld te krijgen van leefbaarheid in het landelijk gebied. Een verklaring die we daarvoor hebben gegeven, is de gekozen methode om leefbaarheid te monitoren. De Leefbaarometer (Leidelmeijer & Mandemakers, 2022) is een belangrijk instrument voor overheden om vat te krijgen op leefbaarheid (al dan niet in het landelijk gebied), maar schiet tekort in het uitdrukken van maatschappelijke waarden en actorgebonden opvattingen van leefbaarheid (During et al., 2023). De aanwezigheid van verschillende discourses wijst erop dat leefbaarheid niet uniform is, en toch wordt meestal gebruikgemaakt van vooraf bepaalde categorieën om de leefbaarheid te kunnen meten, vaak zonder samenwerking met en betrokkenheid van de mensen die wonen, werken en leven in het landelijk gebied. Bovendien wordt leefbaarheid vrijwel altijd beschouwd vanuit een menselijk perspectief, terwijl ook dieren, planten en andere levende organismen belang hebben bij een leefbare omgeving. **Subjectieve leefbaarheid en meer-dan-menselijke leefbaarheid zijn zowel een kennishiaat als een blinde vlek in het beleid dat gericht is op leefbaarheid in het landelijk gebied.**

Meerdere beleidsadviserende documenten benoemen dat erkenning van de verschillende belangen en de betrokkenheid van uiteenlopende belanghebbenden het draagvlak voor eventuele (ruimtelijke) ingrepen in het landelijk gebied kunnen vergroten. Daarom stellen de auteurs van dit rapport voor om de leefbaarheid van het landelijk gebied participatief te gaan verkennen via een denklijn die de verschillende discourses over leefbaarheid combineert. Deze denklijn begint vanuit een lokaal stakeholderperspectief en wordt via het verkennen van waarden, structurele omstandigheden en fysieke indicatoren steeds concreter. Deze denklijn sluit de indicatoren die al in beleidsadviserende documenten worden gebruikt niet uit, maar verankeren ze dieper in het landelijk gebied. Insiders, dus de mensen (en eventueel meer-dan-mensen) in het landelijk gebied, kunnen aangeven welke begrippen en indicatoren specifiek voor hen (een mate van) leefbaarheid vertegenwoordigen, zowel nu als in de toekomst. Lokale bestuurders kunnen daar vervolgens met meer maatwerk naar handelen. Zodoende kan de (ervaren) kloof tussen systeem- en leefwereld (deels) worden overbrugd. Figuur 7 is een visuele weergave van deze denklijn, waarin alle vier de discourses op elkaar ingrijpen en die aan de hand van vragen samen met belanghebbenden in het landelijk gebied kan worden doorlopen.

Figuur 7 Visuele voorstelling van samengevoegde discoursen.

Een basisopzet voor een participatieve leefbaarheidsverkenning volgens deze denkwijze hebben we toegevoegd in bijlage 1. Onderzoekers en beleidsmedewerkers kunnen deze opzet als leidraad gebruiken voor het vormgeven van participatieve processen op het gebied van leefbaarheid. We verwachten dat het resultaat van deze processen zal bijdragen aan een dieper en beter verankerd begrip van leefbaarheid in het landelijk gebied.

Literatuur

- van Alphen, J., van der Biezen, S., Bouw, M., Hekman, A., Kolen, B., Steijn, R., & Zanting, H.A. (2025). Room for Sea-Level Rise: Conceptual Perspectives to Keep The Netherlands Safe and Livable in the Long Term as Sea Level Rises. *Water*, 17(3), 437.
- Appleyard, B., Riggs, W., & Stanton, J. (2023). Designing transportation and land use coordination: frameworks for measuring, understanding, and realizing sustainability, livability, and equity. *Local Environment*, 28(5), 564-579.
- de la Bellacasa, M.P. (2017). *Matters of care: Speculative ethics in more than human worlds* (Vol. 41). U of Minnesota Press.
- Boekhold, S., Westerhoff, E., Boezeman, D., van der Zanden, E., van der Bolt, F., Schipper, P., & Visman, P. (2024). *Een gebiedsgerichte en samenhangende aanpak voor een leefbaar en gezond landelijk gebied - verkenning van mogelijkheden voor beleidsmonitoring en evaluatie*.
- Bos, A.P., Breman, B.C., de Wolf, P.L., van Meijl, J.C.M., Geerling-Eiff, F.A., Jellema, A., de Jonge, E.L., Dekker, J., Fuchs, L.M., Puente-Rodríguez, D., van Ree, M., van Wassenae, L., Wesselink, M., & Wigboldus, S.A. (2023). *WUR-perspectieven op landbouw, voedsel en natuur*. Wageningen University & Research. <https://doi.org/10.18174/638953>
- Brand, S. (2018). Pace Layering: How Complex Systems Learn and Keep Learning. *Journal of Design and Science*. <https://doi.org/10.21428/7f2e5f08>
- Breman, B., Nieuwenhuizen, W., Dirx, J., Pouwels, R., de Knecht, B., de Wit, E., Roelofsen, H., van Hinsberg, A., van Egmond, P., Maas, G., van Aar, M., Veraart, J., Snep, R., van Delft, B., Mensing, V., Hellegering, Y., de Blois, F., Woltjer, I., Heidema, N., ... de Sena, N. (2022). *Natuurverkenning 2050 – Scenario Natuurinclusief*. (WOT-rapport; No. 136). WOT Natuur & Milieu. <https://doi.org/10.18174/558179>
- BZK (2024). *Leefbaarometer*. Geraadpleegd op 21 augustus 2025, van <https://www.leefbaarometer.nl>
- CBS (2021). *Nederland in Cijfers aan de hand van 36 verbeeldingen*. Geraadpleegd op 12 juni 2025, van [Inleiding - Nederland in cijfers 2021 | CBS](#)
- Van Dale (2008). *Online Professioneel Nederlands, Engels, Frans, Duits En Spaans*. Utrecht: Van Dale Uitgevers.
- van Dam, F., Pols, L., Elzenga, H. (2019a). *Zorg voor landschap. Naar een landschapsinclusief omgevingsbeleid*. Planbureau voor de Leefomgeving.
- van Dam, F., Tisma, A., Diederiks, J. (2019b). *Transities, ruimteclaims en landschap*. Planbureau voor de leefomgeving.
- During, R., Bock, B., Frissel, J., Walther, C., & Wegman, R. (2023). *Leefbaarheid op het platteland: uiteenlopen van idylles en werkelijkheden: Een literatuuronderzoek naar wat we denken te begrijpen van leefbaarheid op het platteland* (No. 3231). Wageningen Environmental Research.
- van Eldik, Z.C.S., & van Dam, R.I. (2024). Maatschappelijke visies op de toekomst van landbouw en natuur: achtergrondrapport Landbouw-Natuurverkenning. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Erismann, J.W., van Eekeren, N., van Doorn, A., Geertsema, W., & Polman, N. (2017). *Maatregelen Natuurinclusieve landbouw*. (Wageningen Environmental Research rapport; No. 2821). Wageningen Environmental Research. <https://edepot.wur.nl/419124>
- Fairclough, Norman (2009). 'Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research'. H.6 In *Methods of Critical Discourse Analysis*, edited by Ruth & Meyer Wodak, Michael 121-38. Londen: Sage.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. Vertaald door A. M. Sheridan-Smith. Routledge Classics 2de dr. New York Routledge 2002, 197.
- Gonzalez Bohorquez, N., Stafford, L., McPhail, S.M., Mohammed Selim, S., Kularatna, S., & Malatzky, C. (2024). Disability, equity, and measurements of livability: A scoping review. *Disability and Health Journal*, 17(1), Artikelnummer:101521.
- van der Haar, M., van der Vaart, G., & Haartsen, T. (2024). Verbeelding in Verandering: De rol van kunst in de rurale transitie. Rijksuniversiteit Groningen.
- Haartsen, T., & Gieling, J. (2021). Dealing with the loss of the village supermarket: The perceived effects two years after closure. *Sociologia Ruralis*, 61(3), 561-577.

- Haartsen, T. (2022). Rural Geography Revisited: Op zoek naar de geografie in het platteland. <https://doi.org/10.21827/62626bf84a69c>
- De Haas, W. (2006). *Planning als gesprek: Grondslagen voor ruimtelijke planning en beleid in de eenentwintigste eeuw*. Utrecht, Uitgeverij de Graaff. ISBN 90-77024-19-0.
- Huitzing, H., Broek, L. v.d., Brouwers, H., Dam, F. v., Eerdt, M. v., Hoop, E., Loeber, A., Nabielek, R., Regeer, B., Sengers, F., & Vries, R. d. (2021). *Lerende evaluatie Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland: samenwerken aan een vitaal landelijk gebied*. PBL, Planbureau voor de Leefomgeving. <https://edepot.wur.nl/545674>
- IPBES (2024). Thematic Assessment Report on the Interlinkages among Biodiversity, Water, Food and Health of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. Harrison, P. A., McElwee, P.D., & van Huysen, T.L. (red.). IPBES secretariat, Bonn, Duitsland. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13850054>
- Janssen, J.. (2023). Brede welvaart in een duurzaam landschap. *Christen Democratische Verkenning*, 2021(3). *Brede welvaart in een duurzaam landschap | Christen Democratische Verkenningen*
- Johnson-Woods, C., & Feldpausch-Parker, A. (2022). Adjusting New Ruralism: The 'soul' of Waddington, NY and placemaking at the Water's edge. *Journal of Rural Studies*, 92, 425-442.
- Keyes, L.M., & Benavides, A.D. (2021). Creating livable communities. In *Sustainable Community Health: Systems and Practices in Diverse Settings* (pp. 71-112). Cham: Springer International Publishing.
- Khorrami, Z., Ye, T., Sadatmoosavi, A., Mirzaee, M., Fadakar Davarani, M.M., & Khanjani, N. (2021). The indicators and methods used for measuring urban liveability: a scoping review. *Reviews on environmental health*, 36(3), 397-441.
- Leidelmeijer, K., Mandemakers, J. (2022). *Leefbaarheid in Nederland 2020 – een analyse op basis van de Leefbaarometer 3.0*. Atlas Research.
- Li, X., Yu, B., Cui, J., & Zhu, Y. (2022). Building a new framework for evaluating the livability of living space on the basis of the daily activities of rural residents: a case study of Jiangnan plain. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(17), 10615.
- LVN (2021). LVN-MMIP Landelijk Gebied en Brede Welvaart versie 29 september 2021.
- LVN (2023). *Ontwerp Nationaal Programma Landelijk Gebied* (Bijlage 1). <https://www.onslevendlandschap.nl/binaries/onslevendlandschap/documenten/publicaties/2023/12/15/20231215-ontwerp-nplg/40814932.Bijlage+1+Ontwerp+NPLG.pdf>
- Mandemakers, J., Leidelmeijer, K., Burema, F., Halbersma, R., Middeldorp, M., Veldkamp, J. (2021). *Leefbaarometer 3.0. atlas research*.
- Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-396. <https://doi.org/10.1037/h0054346>
- Meesters, H., Biesmeijer, K., Edixhoven, F., Grashof-Bokdam, C., Hofhuis, H., Wallis de Vries, M., Wortel, M., & Zollinger, R. (2024). *Kennisdocument Basiskwaliteit Natuur*. Samen voor Biodiversiteit. <https://edepot.wur.nl/650970>
- Moor, N.J., Hamers, K., & Mohammadi, M. (2022). Ageing well in small villages: What keeps older adults happy? Environmental indicators of residential satisfaction in four Dutch villages. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(7), 3922.
- Nabielek, K., Thissen, M., en Content J. (2019). Kwaliteit van leven in de regio. Handleiding en achtergrondinformatie voor de website 'Hoe is het leven in jouw regio?' Achtergrondstudie. https://www.pbl.nl/uploads/default/downloads/pbl-2019-kwaliteit-van-leven-in-de-regio_3783_13jan.pdf
- Neuhuber, T., & Schneider, A.E. (2025). Stratification of Livability: A Framework for Analyzing Differences in Livability Across Income, Consumption, and Social Infrastructure. *Social Indicators Research*, 177(3), 1051-1080.
- van Nijendaal, G. (2022). Brede welvaart, grote opgaven: over de bestuurlijke en financiële vraagstukken rond regionale verschillen in brede welvaart en regionale opgaven: essaybundel van de Raad van Openbaar Bestuur. In *Den Haag, Raad van Openbaar Bestuur*. <https://edepot.wur.nl/644241>
- PBL (30 september 2025). Urgente opgaven rond wonen, landbouw en klimaatverandering vragen om keuzes van de politiek. Geraadpleegd op 31 oktober 2025. *PBL: urgente opgaven rond wonen, landbouw en klimaatverandering vragen om keuzes van de politiek | Planbureau voor de Leefomgeving*
- RLI, ROB, RVS (2023). Elke regio telt! Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's. Den Haag. Digitale uitgave.
- van der Schans, F.C., Rougoor, C.W., & van der Weijden, W.J. (2020). Duurzaamheidseffecten van stikstof- en klimaatmaatregelen voor de landbouw.

-
- Sheikh, W.T., & van Ameijde, J. (2022). Promoting livability through urban planning: A comprehensive framework based on the 'theory of human needs'. *Cities*, 131, 103972.
- Ubels, H., Bock, B., & Haartsen, T. (2020). Non-engagement of mid-aged and elderly residents in rural civic livability initiatives. *Rural sociology*, 85(3), 730-756.
- Veenhoven, R. (2014). Livability theory. In *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (3645-3647). Springer-Verlag. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_1669
- de Voogd, J., & Cuperus, R. (2021). *Atlas van Afgehaakt Nederland; Over buitenstaanders en gevestigden*. Voskamp, I.M., Timmermans, W., Mourik, M.C., Vredenburg, P.A., Woolderink, H.A.G., van Klaveren, E.S., ... & van Hattum, T. (2023). *Welkom in de toekomst! Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen: een visie voor 2120*. Wageningen University & Research.
- VRO (2025). Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. *Ontwerp-Nota Ruimte: Ruimtelijke keuzes voor 2030 en 2050, met een doorkijk naar 2100*.
- VROM (2006) Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. *Nota Ruimte: Ruimte voor ontwikkeling*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Vrooman, C., Iedema, J., & Boelhouwer, J. (2025). *Verdeeld over het land: Ongelijkheid, leefwerelden en maatschappelijke overtuigingen in provincies, regio's en gemeenten*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Westerink, J. (2020). *Kan een goede boer natuurinclusief zijn? Wettelijke Onderzoektaken Natuur & Milieu*. <https://doi.org/10.18174/517296>
- Wyckoff, M. A. (2014). Definition of placemaking: Four different types. *Planning & Zoning News*, 32(3), 1.
- Zhang, D., Yu, L., & Wang, W. (2022). Promoting effect of whole-region comprehensive land consolidation on rural revitalization from the perspective of farm households: A China study. *Land*, 11(10), 1854.
- Zhang, J., Huang, B., Chen, X., Zhu, C., & Gan, M. (2022). Multidimensional evaluation of the quality of rural life using big data from the perspective of common prosperity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(21), 14166.

Verantwoording

WOT-rapport: 170

BAPS-projectnummer: WOT-04-010-045.01

WOT Natuur & Milieu hecht grote waarde aan de kwaliteit van eindproducten. Een review van de rapporten op wetenschappelijke kwaliteit door een referent maakt standaard deel uit van het kwaliteitsbeleid.

Dit project is onderdeel van het project Meervoudige Opgaven in Landelijk Gebied (WOT-04-010-045.01) dat werd gecoördineerd door Bas Breman (Wageningen Environmental Research) en werd gecontroleerd door Marlies Sanders (Wageningen Environmental Research, contactpersoon WOT Natuur & Milieu). Dit project is uitgevoerd in opdracht van, en afstemming met Karlijn Muiderman (Planbureau voor de Leefomgeving). Bettina Bock (Wageningen University) heeft het rapport gereviewd.

De auteurs bedanken allen voor hun bijdrage aan de totstandkoming van deze rapportage.

Gereviewd door

functie: Persoonlijk Hoogleraar Rurale Sociologie, Wageningen University

naam: Bettina Bock

datum: 24 november 2025

Akkoord Extern contactpersoon

functie: Projectleider en opdrachtgever, Planbureau voor de Leefomgeving

naam: Karlijn Muiderman

datum: 1 december 2025

Akkoord Intern contactpersoon

naam: Marlies Sanders

datum: 16 november 2025

Bijlage 1 Opzet van een participatieve leefbaarheidsverkenning

Een participatieve leefbaarheidsverkenning wordt altijd uitgevoerd *met* de inwoners van een gebied waarvan de leefbaarheid wordt onderzocht. Deze mensen kunnen en mogen verschillende rollen en belangen hebben. Als een bepaald belang niet vertegenwoordigd is, kunnen de betrokkenen ervoor kiezen om dit belang gezamenlijk te vertegenwoordigen of iemand aan te wijzen die dat doet. Het kan bijvoorbeeld gaan om belangen van een (toekomstig) kind of entiteiten die niet kunnen praten, maar ook in het gebied leven, zoals dieren, planten en andere organismen.

Via verschillende vragen verkent de groep stakeholders de verschillende discoursen (opvattingen/manieren van kijken) over leefbaarheid om tot een gezamenlijk beeld te komen van hoe zij de leefbaarheid ervaren in hun gebied. Indien mogelijk kan de groep worden begeleid door een facilitator, iemand die aantekeningen maakt en een gesprek ook visueel kan uitbeelden.

Stap 1: Verkennen van stakeholderperspectieven

Stakeholderperspectieven zijn persoonlijk en relationeel. Dat betekent dat ze heel verschillend kunnen zijn. Dat geeft niet, zolang aan het begin maar duidelijk is 'vanuit wie of wat' er over leefbaarheid wordt gepraat. Het verkennen van stakeholderperspectieven begint daarom bij het benoemen van wie er aan tafel zitten en wie er wellicht ontbreken. Optioneel kan ook worden afgesproken vanuit welk tijdsframe er over leefbaarheid wordt gepraat. Gaat het over de leefbaarheid nu of in de toekomst? Schrijf en/of teken mee met wat er gezegd wordt.

Stel de vraag: vanuit wie (persoon, groep of andere entiteit) verken je de leefbaarheid?

Bijvoorbeeld: boeren, de natuurvereniging, kinderen van de lokale basisschool, de grutto.

Stel de vraag: welke relatie heeft deze persoon/groep/entiteit met leefbaarheid?

Bijvoorbeeld: woont, werkt, leeft, is geboren of zomergast in een gebied.

Combinaties zijn natuurlijk mogelijk. Hoe meer combinaties, hoe groter de relatie met een gebied.

Optioneel: vanuit welk tijdsframe beschouwt deze persoon/groep/entiteit de leefbaarheid?

Stap 2: Verkennen van normatieve waarden

Normatieve waarden zijn over het algemeen moeilijk meetbaar, abstract en theoretisch of juist heel emotioneel. In essentie gaan ze over wat we als samenleving, gemeenschap of persoon normaal gesproken belangrijk en wenselijk vinden. Ook normatieve waarden kunnen, zeker op persoonlijk niveau, uiteenlopen. Ook dat mag. Het in beeld brengen van dilemma's (tegengestelden normen) kan helpen om later gezamenlijk verder te praten over mogelijke oplossingen en het maakt ook mogelijke knelpunten voor beleid zichtbaar.

Stel de vraag: wat vinden stakeholders belangrijk?

Bijvoorbeeld: een bedrijf doorgeven aan de volgende generatie, het behoud van de grutto, spelen, schuilplekken om te broeden.

Vanuit de belangen volgen waarschijnlijk bepaalde behoeften. Hoe kan worden voorzien in die behoeften, ga je onderzoeken in de stappen hieronder.

Stap 3: In kaart brengen van systematische en structurele indicatoren

Systemen en structuren zijn allerlei organisatievormen, zoals wetten, financieringsstromen, regels en afspraken die je niet kunt aanraken, maar die wel een sterke invloed uitoefenen op de vrijheden en beperkingen rond leefbaarheid en op allerlei niveaus kunnen spelen. In de regel zijn systemen en structuren, vaak in tegenstelling tot normatieve waarden, goed meetbaar. Op nationaal niveau kun je bijvoorbeeld spreken over koopkracht en algemene volksgezondheid. Op lokaal niveau gaat het bijvoorbeeld over

agrarische productieopbrengsten, onderwijsniveau, werkplekken of het aantal verenigingen dat actief is in een regio.

*Stel de vraag: welke (*menselijke) systemen en structuren beïnvloeden de mogelijkheid om te behouden of te bereiken wat je belangrijk vindt in relatie tot leefbaarheid?*

Bijvoorbeeld: bepaalde subsidies, het recht op onderwijs, de carnavalsvereniging.

**Dieren en planten kunnen zelf geen structuren bedenken maar worden daar wel sterk door beïnvloed. Denk aan een Common Agricultural Policy (CAP) die van invloed is op gewassen die geteeld worden en de Vogel- en Habitatrichtlijnen die gevolgen hebben voor natuurgebieden en soorten die door mensen beschermd worden.*

Stap 4: Fysieke indicatoren in kaart brengen

Fysieke indicatoren zijn alle goed meetbare en tastbare dingen die bijdragen aan leefbaarheid en alle voorzieningen en biofysische omstandigheden die onze leefomgeving leefbaar en aangenaam maken.

Stel de vraag: welke fysieke voorzieningen beïnvloeden de mogelijkheid om te behouden of te bereiken wat je belangrijk vindt?

Bijvoorbeeld: supermarkten, horeca, buurthuizen en speeltuinen, evenals een gezonde bodem, schoon water, vogelvriendelijke akkers.

Bijlage 2 Gebruikte AI-prompts

In het onderzoek zijn drie AI-prompts gebruikt om te zoeken naar verschillende raamwerken en de bijbehorende beleidsdocumenten. Ook hebben we met behulp van AI gezocht naar de verschillende organisaties die zich bezighouden met de thema's uit dit onderzoek. Dit ter inspiratie voor een verdere zoektocht naar documenten. Dit zijn de drie gebruikte prompts en de bijbehorende antwoorden:

1. De hoofd onderzoeksvraag van het onderzoek is: Hoe wordt leefbaarheid in relatie tot het landelijk gebied gedefinieerd en hoe raakt dit aan landbouw en natuur? We willen antwoord op de eerste subvraag: Welke wetenschappelijke kaders en/of raamwerken kunnen worden gebruikt voor het bepalen van de leefbaarheid van het landelijk gebied in Nederland? Zoek hiervoor naar beleidsdocumenten vanaf 2020. Geef 5 verschillende beleidsdocumenten, met de daarbij behorende referentie, waarin de kaders over leefbaarheid in het landelijk gebied in Nederland worden besproken.
2. Welke wetenschappelijke kaders en/of raamwerken kunnen worden gebruikt voor het bepalen van de leefbaarheid van het landelijk gebied in Nederland? Zoek hiervoor naar beleidsdocumenten vanaf 2020. Geef 5 verschillende beleidsdocumenten, met de daarbij behorende referentie, waarin de kaders over leefbaarheid in het landelijk gebied in Nederland worden besproken. Zoek naast leefbaarheid ook in de begrippen Woonbaarheid; Levenskwaliteit; Woongenot; Leefomstandigheden; Welzijn
3. Wat zijn organisaties die zich veel met het beleid bezighouden rondom de kaders/raamwerken/brillen die iets zeggen over de leefbaarheid/woonbaarheid/levenskwaliteit/leefomstandigheden/welzijn van het landelijk gebied in Nederland?

Via deze prompts hebben we de volgende documenten gevonden:

- De Leefbaarometer 3.0 van Mandemakers et al., 2021
- LNV-MMIP - Landelijk gebied en Brede Welvaart van LNV, 2021
- Leefbaarheid in Nederland 2020 van Leidelmeijer & Mandemakers, 2022
- Ontwerp NPLG van LNV, 2023
- Rapport van het RIVM over leefbaarheid en een gezond landelijk gebied van Boekhold et al., 2024
- Leefbaarheid op het platteland van During et al., 2023

Recent verschenen WOT-rapporten

150	Walther, C.M., D. Stomph en R.I. van Dam (2023). <i>Sociale impact van de landbouwtransitie.</i>
151	Brouwer, F., F.B.T. Assinck, T.T.L. Harkema, C. Teuling en D.J.J. Walvoort (2023). <i>Actualisatie van de bodemkaart in de gemeente Vijfheerenlanden; Herkartering van de verbreiding van veen.</i>
152	Kuindersma, W., J. van den Berg, F.G. Boonstra, D.A. Kamphorst (2023). <i>De weerbaarheid van beleidsintegratie in de veenweiden; Het gebied Aldeboarn-De Deelen.</i>
153	Walvoort D.J.J., P. Gerritsen, M. Knotters (2023). <i>Kartering grondwaterspiegeldiepte in Flevoland; Actualisatie van een deel van het grondwater-spiegeldieptemodel van de Basisregistratie Ondergrond (BRO).</i>
154	Aar, M.C.A. van, A. Jellema, F. Langers en D. van Doren (2023). <i>Provinciaal beleid voor het versterken van de relatie tussen natuur en economie; Een inventarisatie van provinciale invullingen van de ambitie 'natuur en economie' uit het Natuurpact.</i>
155	Sanders, M.E., F. Langers, R. ter Harmsel, L.A.G. van Duijvendijk, W. Kuindersma (2023). <i>Methodevernieuwing voor ex-postbeleidsevaluatie natuurherstel; Casus 'geelbuikvuurpad' en 'grijze duinen'.</i>
156	Kamphorst, D.A. en J.L.M. Donders (2023). <i>Groen voor gezondheidspreventie: ervaringen in twee gemeenten; Een verkenning van sturingsmogelijkheden om het benutten van groen voor gezondheidspreventie te bevorderen.</i>
157	Eldik, Z.C.S. van & R.I. van Dam (2024). <i>Maatschappelijke visies op de toekomst van landbouw en natuur; Achtergrondrapport Landbouw-Natuurverkenning.</i>
158	Bouwma, I.M., M.J. Josemans, R. Pouwels, L.B. Sparrius, P. van Els, H. Sierdsema, G. Bos, C.A.M. van Swaay, L.G.J. van Bussel, J. Schild, P. Giesen, R. Michels & P.C. Roebeling (2024). <i>Het effect van natuurherstelmaatregelen op vaatplanten, dagvlinders en broedvogels; Een systematische literatuuranalyse en beoordeling van vier gebieden op basis van SNL-monitoring.</i>
159	Walther, C.M., D. Kamphorst, W. Nieuwenhuizen (2024). <i>Financieringsregelingen voor omschakeling van agrarische bedrijven tegen het licht.</i>
160	Gerritsen, A.L., R.A.M. Schrijver, C.M. Walther, H.J. Agricola. (2024). <i>Natuur en landbouw versterken in gebiedsprocessen; Inzicht in relatiegerichte interventielogica's in gebiedsgerichte aanpakken.</i>
161	Kamphorst, D.A., W. Nieuwenhuizen, P.P. Kuiper & F. Harleman (2024). <i>Drie decennia natuurrealisatie in de Krimpenerwaard; Inzicht in de werking en doorlooptijd van grondinstrumenten.</i>

162	Mattijssen, T.J.M., T.A. de Boer, R. Michels, D. van Wonderen (2024). <i>De inzet van burgers voor natuur en groen in Nederland; Een representatieve enquête onder groene vrijwilligers.</i>
163	Teuling, C., D.J.J. Walvoort, T.T.L. Harkema, G. Bakker, P.A. Gerritsen, M. de Keizer, H.L.E. de Groot, T.P. van Tol-Leenders (2024). <i>Basiskaarten en hydrofysische gegevens van het natuurlijke systeem: actualisatie in het stroomgebied van de Raam (waterschap Aa en Maas).</i>
164	Dam, R.I. van, W. de Haas, A.E. Buijs, Z.C.S. van Eldik, T.J.M. Mattijssen en J.L.M. Donders (2024). <i>Het spel der legitimiteiten; Sturingsmogelijkheden voor maatschappelijke legitimiteit van natuurbeleid.</i>
165	Pleijte, M., D.A. Kamphorst, I.E. Salverda, C.M. Walther, N. Niesink (2024). <i>Provinciaal beleid voor biodiversiteit buiten het Natuurnetwerk; Inzicht in beleidsstrategieën buiten het Natuurnetwerk van drie provincies voor biodiversiteit. Achtergrondrapport voor de derde Lerende Evaluatie van het Natuurpact.</i>
166	Roo, N. de, E. Giesbers, R. van Zandbrink (2025) <i>Leren van uitfasen van 'onwenselijke' praktijken; Een bijdrage aan het debat over een toekomstbestendig platteland.</i>
167	Dam, R.I. van, Z.C.S. van Eldik, W. de Haas en A.E. Buijs (2025). <i>Het spel der overtuiging; Argumentatie en legitimatie van het natuurbeleid bij ganzenbeheer en bomenkap.</i>
168	Gerritsen, A.L. & W. Nieuwenhuizen (2025). <i>Institutionele verandering als blinde vlek? Verkenning van mogelijke bijdragen van een institutioneel perspectief op transitie in de landbouw en het landelijk gebied.</i>
169	Chouchane, H., M.J.W. Smits, A. Jellema, V.G.M. Linderhof, D. Tessemaker, E.J.M.M. Arets, K.S. Jada, L.T.P. Grabijn (2025). <i>Verzilveren van circulaire strategieën ter halvering voetafdrukken en verbetering van biodiversiteit; Katoen casus</i>
170	van Eldik, Z.C.S., S. Greil, J. Beirnaert, E van Remortel, (2025). <i>Wat maakt het landelijk gebied leefbaar? Discoursen vanuit wetenschap en beleidsadviezen</i>

Thema Periodieke Evaluatie Natuurbeleid

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Postbus 47

6700 AA Wageningen

T 0317 48 54 71

E info.wnm@wur.nl

wur.nl/wotnatuurenmilieu

ISSN 1871-028X

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 7.900 medewerkers (7.100 fte), 2.500 PhD- en EngD-kandidaten, 12.700 studenten en 80.000 Leven Lang Leren-deelnemers behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

